

II. ОСЛОБОЂЕЊЕ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

У граничној зони источне Србије, испред фронта јединица Црвене армије, одбрану је организовао немачки корпус генерала Артура Милера. Добро искористивши погодно земљиште непријатељ је организовао одбрану. Посебно добро био је утврђен део фронта на тромеђи југословенско-румунско-бугарске границе. С обзиром на недостатак снага и средстава за изградњу непрекидне одбрамбене линије, пешадијске и моторизоване јединице, ојачане једним добро опремљеним инжињеријским пуком и придатим људством организације »Тот«,³⁵ организовале су снажна упоришта која су се састојала из утврђених чворова одбране и отпорних тачака у Прахову, селу Радујевцу, Неготину, Рготини, Штубику, Зајечару, Књажевцу и ослањала на природне препреке Дунав и Тимок. Њих је требало »држати до последњег човека«.³⁰ Величина и јачина чворова одбране и отпорних тачака зависила је искључиво од циља који се намеравао постићи, а не од снага којима се располагало за њихово поседање. Прилазни путеви и клисуре су били запречени стенама, а мостови минирани и припремљени за рушење. На планинским прелазима су изграђени бункери, а на друмовима многобројни ватрени положаји за митраље, артиљерију и минобацаче. На свим одсецима су образоване брзопокретне резерве да ојачавају нападу-

те рејоне. Посебно је 2. пук оклопне гренадирске дивизије »Бранденбург« оспособљен за већу покретљивост.

Пошто је претпостављала да ће, вероватно, тежиште дејства совјетских снага бити на правцима бугарско село Брегово—Неготин и Зајечар—Рготина, немачка команда је образовала две групације којима је требало да затвори главне правце у источној Србији: на простору Неготина и Пожаревца, за контролу праваца од Видина и Турн Северина у правцу Београда, десном обалом Дунава, и на простору Књажевца, Зајечара, Бора и Бољевца, за затварање прилаза средњем току Велике Мораве.

Искрцавање код Радујевца и ослобођење Неготина

Двадесет седмог септембра по подне иредњи делови 3. украјинског фронта су избили на линију села Брегово—Косово—Шишанци и почели извиђачку активност у тежњи да утврде груписање и намере немачких делова. Истог дана је командант 57. армије, не чекајући потпуно прикупљање свих снага, одлучио да у борбу одмах убади челни 68. стрељачки корпус, с тим да он заузме село Кобишницу и Неготин, а затим, заједно с 299. стрељачком дивизијом 75. корпуса и Дунавском речном ратном флотилом, уништи непријатељске снаге код Неготина и Штубика. Истовремено је требало да 223. стрељачка дивизија, нападајући на левом крилу корпуса, очисти Рготину и Слатину и онемогући долазак непријатељских резерви од Зајечара у Неготин. За то време требало је 64. стрељачки корпус прикупити на простору југоисточно од Зајечара и припремити га за напад на Зајечар.

Напад деснокрилних корпуса требало је да подржава део авијације 17. ваздухопловне армије базиран у Ло-

му. Авијација Софијског ваздухопловног чвора морала је да обезбеди борбена дејства 64. стрељачког корпуса.

Ноћу уочи 28. септембра челне јединице 3. украјинског фронта су почеле да прелазе бугарско-југословенску границу и ступају на тло Србије. Чим је пао мрак, предњи одред 113. стрељачке дивизије напустио је бугарско село Брегово, прешао Тимок газом, разбио малобројне непријатељске патроле и убрзп заузео железничку станицу у селу Мокрању, где је заустављен јаком ватром непријатеља из рејона села Кобишнице, Мокрања и Рогјева. Ујутру је у рејон Брегова пристигла и главнина ове дивизије. До подне је главнина 68. стрељачког корпуса форсирала Тимок на ширем одсеку и прешла у напад ка Неготину. Главни удар, на правцу Кобишница—Неготин, наносила је 113. стрељачка дивизија, формирана од херојске московске милиције, под командом гардијског пуковника Мухамедарова, док је 93. стрељачка дивизија »Миргородска«, којом је командовао пуковник С. В. Саличев, требало да пресече друм између Неготина и Брзе Паланке и, уз садејство Дунавске речне ратне флотиле, искрца тактички десант и овлада пристаништем у селу Радујевцу, а затим напада ка Неготину из тог рејона. Двеста двадесет трећа стрељачка дивизија, под командом пуковника Ахмав Гајмугдиновича Сагитова, нападала је на левом крилу 68. корпуса и обухватала путеве који воде с југа, од Зајечара, ступајући у борбу против непријатељских снага које су пристизале с тог правца.

Нспријатељ се са доминантних положаја на брдском земљишту западно од Тимока упорно бранио, али се, ипак, није могао одржати. Извршивши маневар обилажења и делимично окружење немачког 592. ландесшicen батаљона, који је чинио посаду у селима Кобишници и Буковчу, два пука 113. стрељачке дивизије, уз подр-

шку девет оклопних чамаца и делова Пратећег обалског одреда Дунавске речне ратне флотиле, сломили су отпор непријатеља и већ на измаку дана заузели ова села. Затим је 113. стрељачка дивизија с југоистока продужила напад према Неготину, који је борбена група »Фајфер« организовала за кружну одбрану.

Немачко командовање је Неготину придавало велики значај као јаком саобраћајном чвору и важном упоришту које је штитило десно крило и позадину немачке групације у великој окуци Дунава. Због тога је тежило да га по сваку цену што дуже задржи у својим рукама. Да би се избегли фронтални напад на Неготин и већи губици, совјетска 113. стрељачка дивизија, ојачана 51. стрељачким пуком 93. стрељачке дивизије, добила је задатак да обухвати град са северозапада и изврши комбиновани напад са две стране. Истовремено је Команда 57. армије поставила задатак Дунавској речној ратној флотили да искрца тактичке десанте у позадину непријатеља, у Радујевац и Прахово, и ватром из речних оклопњача подржава дејства десаната и делова 93. стрељачке дивизије који су имали да наступају дуж обале Дунава.

За подршку и обезбеђење напада на Неготин ангажовани су осам артиљеријских пукова, једна јуришна инжињеријска бригада и два пука гардијских минобацача (»каћуша«), У зону борбених дејстава пришле су и главне снаге Дунавске речне ратне флотиле. Осим тога, за употребу у рејону Неготина и Доњег Милановца, стављене су на располагање две трећине авијације 3. украјинског фронта, као и 236. ловачка и 10. гардијска јуришна ваздухопловна дивизија.

Да би се подржао напад 68. стрељачког корпуса и убрзало ослобођење Неготина, команде Дунавске речне ратне флотиле и 68. стрељачког корпуса су одлучиле да

што пре искрцају десант у Радујевац и заузму ово пристаниште, а затим нападну Неготин с овог правца. Ако десант успе, било је предвиђено да се искрца и десант код Прахова и прекине одступница непријатеља од Брзе Паланке на југ.

За десант код Радујевца, Команда Дунавске речне ратне флотиле формирала је, из састава 1. керченске бригаде речних бродова десантни одред од три оклопна чамца и одред бродова за артиљеријску подршку, такође од три чамца. Оба одреда требало је да се истовремено пробију у Радујевац и непосредно у пристаништу искрцају чету аутоматичара из 93. стрељачке дивизије. Артиљеријску подршку десанта требало је да обезбеђује девет оклопних чамаца, 508. батерија Пратећег обалског одреда и артиљерија 93. дивизије. Опште руковођење искрцавањем поверено је команданту 1. керченске бригаде речних бродова копетану фрегате П. Ј. Державину, а за команданта искрцавања одређен је командант 1. гардијског дивизиона оклопних чамаца поручник бојног брода С. И. Борбочко. За обезбеђење пристајања и маршруте превозења требало је употребити брзе оклопњаче, а на оближњим аеродромима у Бугарској и Румунији стављена је у приправност ловачка авијација.

У вези с почетком тих операција и преласком совјетских трупа преко бугарско-југословенске границе, Политичка управа 3. украјинског фронта је за своје војнике издала проглас у којем се, поред осталог, каже:

»Друже борче, водниче, официру! Ступио си на територију блиске нам по духу и крви Југославије — ступио си за то да би сустигао и дотукао рањену фашистичку звер, која под твојим ударцима пузи у свој брлог. . . Твој задатак, друже, састоји се у томе да пресечеш одступницу немачко-фашистичким трупама које се повлаче југословенским цестама, а које си ти разбио у Руму-

нији и Бугарској, као и онима који покушавају да се пробију до Немачке из Грчке, Албаније и саме Југославије. . . Узвишено је и поштовано у Југославији твоје име као представника великог руског народа, као представника Совјетског Савеза. Ти си окружен љубављу и поштовањем читавог југословенског народа. . . Увек и свуда памти да ниси дошао у Југославију да јој намећеш своје законе и свој ред, већ зато да сустигнеш и уништиш немачке разбојнике који беже под твојим ударцима. Помози југословенском становништву, војницима и официрима Народноослободилачке војске Југославије у свему што доприноси нашој борби против заједничког непријатеља — немачко-фашистичких окупатора*.

Ноћу уочи 29. септембра јединице совјетске 57. армије су обновили напад на целом фронту. Особито жестоке борбе развиле су се у зони напада 113. стрељачке дивизије. Пошто је сва пажња непријатеља била концентрисана на одбијање напада делова 68. стрељачког корпуса, створени су повољни услови за искрцавање десанта. Нешто пре 3 часа одред подршке је кренуо узводно Дунавом да би заузео положај с кога је требало да обезбеди прилаз десанта месту искрцавања и подршку његовог дејства на обали. Двадесет минута после поласка одреда подршке, и десантни одред је напустио ушће Тимока. У 4 часа одред подршке отворио је снажну ватру на одређено место искрцавања. Непријатељ је одговорио ватром минобацача. Тутњава ватре заглашила је шум мотора оклопача, које су, да би избегле превремено откривање, пловиле свака са по једним мотором. Тамна ноћ и ниски облаци ишли су наруку обезбеђењу тајности. Пола сата после отварања ватре, десантни одред је подишао Радујевцу, а затим под заштитом артиљеријске ватре с оклопних чамаца и с румунске обале Дунава, од

села Грује, почело је искрцавање, које је завршено брзо. Немци су жестоки противнападима покушали да баце десант у Дунав, али нису успели. До 6 часова и 30 минута аутоматичари 93. стрељачке дивизије и припадници Дунавске речне ратне флотиле сломили су отпор непријатеља у Радујевцу и сјединили се с осталим јединицама 93. дивизије. У 7 часова у напад су прешле и главне снаге 68. стрељачког корпуса, које су обухватале Неготин са севера и југа и подилазиле Прахову с југа. Пребацивањем дела снага из рејона Брзе Паланке и села Каменице и жестоки противнападима, непријатељ је покушао да ојача отпор и задржи напредовање совјетских трупа. Међутим, појачавши своју неготинску групацију, непријатељ је ослабио одбрану пред деловима 75. стрељачког корпуса, који су, савлађујући жесток отпор у избочини Дунава северно од Неготина, незадрживо продирали на југ. Да би се убрзало разбијање непријатеља на том правцу, ангажоване су и две дивизије 5. ваздухопловне армије 2. украјинског фронта.

У другој половини дана делови 93. стрељачке дивизије продрли су на око 8 километара западно од Радујевца и северно од села Србова успоставили непрекидан фронт с осталим јединицама своје дивизије и приближили се Неготину са североистока. Истовремено су други делови 68. стрељачког корпуса избили с југоистока на прилазе Неготину, а снаге 75. стрељачког корпуса, одбијајући жестоке противнападе, подилазиле Неготину и Прахову са северозапада. Тако се неготинска непријатељска групација нашла у опасности да буде окружена. Да би се извршило окружење, одлучено је да снаге поменутих корпуса нанесу удар обилазним путем с југозапада и северозапада од Неготина и пресеку друм од Пожаревца. Истовремено је требало са 93. стрељачком дивизијом 68. корпуса и 299. стрељачком дивизијом 75.

корпуса, уз садејство Дунавске речне ратне флотиле, ликвидирати непријатељску одбрану у Прахову.

Ујутру 30. септембра настављене су огорчене борбе. Неготинска непријатељска групација, готово потпуно окружена, пружала је очајнички отпор. Одбијајући многобројне противнападе непријатеља, совјетски војници су му наносили осетне губитке. Митраљеска посада из 93. стрељачке дивизије, коју су сачињавали млађи водник Куљко и војници Шчегољ и Хиљинов, у јеку борбе била је изложена дејству жестоке минобацачке ватре непријатеља. Шчегољ је био тешко рањен, Куљко затрпан земљом и онесвешћен, а митраљез оштећен. Баш тада је непријатељ предузео следећи противнапад. Куљко, дошавши к свести, брзо је оспособио митраљез, устремио га на непријатеља и отворио ватру. Рањени Шчегољ је помагао свом другу. То исто је чинио и Хиљинов. Храбри митраљесци уништили су више немачких војника и противнапад је био одбијен.

Велику помоћ јединицама копнене војске пружила је авијација. Масовним ударима јединица 17. ваздухопловне армије и две ваздухопловне дивизије 5. ваздухопловне армије 2. украјинског фронта уништавале су непријатеља, онемогућавале прегруписавање и учествовале у одбијању противнапада.

Око подне јединице 113. стрељачке дивизије су подишле периферији Неготина. Командант дивизије пуковник ЈТ. Ш. Мухамедаров одлучио је да пре јуриша на град тачно утврди колика је снага непријатеља и распоред његових ватрених средстава. Извиђачка група 1292. стрељачког пука, са искусним извиђачем Б. М. Носовим на челу, неопажено је продрла у град, прикупила драгоцене податке о непријатељу и, заробивши три војника, вратила се у своју јединицу. Ови подаци су помогли

артиљерцима и ваздухопловцима да угуше ватрена средства непријатеља.

Велику помоћ 113. стрељачкој дивизији пружио је и 1202. самоходни артиљеријски пук. Послуге самоходних оруђа нису се ограничавале на то да пешадију у нападу подрже само ватром. Оне су се укључивале у јуриш и пратиле је као тенкови за непосредну подршку, водећи за собом стрељачке јединице од једног до другог нападнутог објекта.

Непријатељска неготинска групација, и поред врло јаког оптора, није успела да одоли сили ни нападу јединица совјетског 68. стрељачког корпуса, којима је садејствовао 75. стрељачки корпус и Дунавска речна ратна флотила. Уз подршку ватре артиљерије и масовних удара авијације јединице корпуса су, око 17 часова, ослободиле Неготин. Шездесет осми и 75. стрељачки корпус су спојили своја крила, што је омогућило да даље заједнички развију напад. Немачке снаге су се повукле на запад тежећи да затворе правац Неготин—Салаш и да се ослоне на главнину 1. брдске дивизије, која је организовала одбрану на линији Салаш—Јабуковац.

У борбама за ослобођење Неготина учествовао је и 1. батаљон 9. српске бригаде 23. дивизије Народноослободилачке војске, под командом Милана Богосављевића и политичког комесара Недељка Тошовића, који се од 13. септембра налазио у селу Груји, на румунској страни Дунава, и сада се са деловима Црвене армије вратио у Србију.

Народ је с великим одушевљењем дочекао совјетске и југословенске јединице. Грађани Неготина и околних села изнели су хлеб и со као израз љубави и пријатељства према војницима ослободиоцима. Засипали су их природним цвећем док су улазили у град окићен заставама.

Сећајући се сусрета с Неготинцима, капетан С. Скорњаков, командир једне инжињеријске чете совјетске 65. инжињеријске бригаде каже:

»Нама у сусрет долазили су људи са цвећем, који су одмах почели да нас грле и љубе чим су стигли до нас. Кликтаво звоњење допирало је са свих страна. На првој раскрсници спазили смо музиканте, који су свирали руске мелодије. Жене су износиле балоне вина, посуде пуне воде и млека — борци су се послуживали у ходу.«

И даље:

»Што смо даље одмицали све је више било људи који су изашли да нас дочекају. Уз звуке марша, који је свирао прави дувачки оркестар, ступили смо на главни трг. Цвеће је већ било у рукама свих бораца. И улица којом смо марширали била је посута цвећем. Тако смо били принуђени да заборавимо на умор и стројевним коракром промарширамо кроз читав град. Посматрајући тај величанствени дочек који су нам приредили мештани Неготина и нехотице сам се питао: како ли су тек дочекали наше челне јединице, када нас, који нисмо први, овако примају?

Пре тога смо радосно поздрављани у ослобођеним градовима и селима Украјине и Молдавије, усхићено дочекани у Бугарској, али на такав дочек као у Неготину заиста нигде нисмо наишли». ³⁷

Ослобођење Прахова и Рготине

За време борби око Неготина, јединице Дунавске речне ратне флотиле кренуле су од Радујевца да искрцају десант код Прахова. Извиђањем је утврђено да су Немци ради спречавања пролаза бродова флотиле потопили код Прахова десетине бродова. Свуда из воде ви-

рили су димњаци и катарке. Део оштећених шлепова уз обалу је горео и омотавао димом реку и обале.

Најпогодније место за искрцавање десанта било је на југоисточном делу Прахова. Међутим, прилази ка овом месту били су тучени јаком артиљеријском ватром. Осим тога, у самом пристаништу постојала су митраљеска ватрена гнезда. Неповољна навигациона ситуација искључивала је искрцавање десанта ноћу, па је одлучено да се оно покуша дању.

Оклопчаче 1. керченске бригаде речних бродова, с поморском пешадијом обалског одреда на бродовима, ушле су у рејон Прахова. Када су немачки војници открили покрет десантног одреда, обасули су га артиљеријском, минобацачком и митраљеском ватром. Одред је одговорио ватром целокупног свог наоружања. У другој половини дана, 30. септембра., бродови су подишли обали и око 18 часова искрцали десант на око 1 километар ниже од Прахова, који је одмах почео борбу за ово место. Ту су, од Радујевца, стигле и јединице 93. стрељачке дивизије 68. стрељачког корпуса. У 20 часова и 30 минута Прахово је ослобођено.

Истовремено је левокрилна 223. стрељачка дивизија 68. корпуса прешла Тимок, потиснула обезбеђујуће делове немачке 1. брдске дивизије и алармне јединице с линије села Мале Јасикове, Велике Јасикове, Брусника, Речке и започела борбу за Салаш и Рготину, важне раскрснице путева који воде према Бору, Неготину и Зајечару. Овладавањем овим раскрсницама отварао се најкраћи пут у долину Мораве. Немци су, придајући велики значај држању Рготине, прикупили последње резерве које су стајале на располагању за одбрану овог рејона: око 500 људи, четири јуришна оруђа, два средња тенка, неколико оклопних транспортера и знатан број артиљеријских оруђа. У околини насеља и на раскрсницама су из-

грађени јаки бункери. У тежњи да што пре заузме Рготину и да немачке снаге код Зајечара раздвоји од 1. брдске дивизије и осталих немачких делова ангажованих у борбама у великој избочини Дунава, командант совјетске 223. стрељачке дивизије пуковник Сагитов одлучио је да обухватним ударом два пука, са севера и југа, окружи и уништи непријатеља. Успех овог маневра обезбедио је командант 1041. стрељачког пука мајор Мехтијев, који је ноћу уочи 1. октобра скривено довео свој пук на простор северно од Рготине. У зору су се два батаљона овог пука, један са севера, а други са истока, пробили у село, изненада напали немачке делове и, у садејству са другим јединицама дивизије, крајем дана ослободили ову важну раскрсницу путева.

Ослобођење Неготина и ликвидација непријатељских упоришта на Дунаву, од Радујевца до Прахова, омогућили су 68. стрељачком корпусу и Дунавској речној ратној флотили да се споје с јединицама 75. стрељачког корпуса које су водиле тешке борбе у великој окуци Дунава и успеле да, после наизменичних напада и противнапада, овладају Брзом Паланком, Кладовом и Сипским каналом, избију на планину Мироч, Циганско гробље и Црни врх и приближе се Доњем Милановцу, ослањајући се на јединице 25. ударне дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске, док је један батаљон посео десну обалу Дунава на линији Косиште—Градац—кота 55, ради контролисања раскрснице путева на ушћу Поречке реке у Дунав. Заузимањем Рготине и дејствима ка Салашу, непријатељска групација северно од Зајечара била је одсечена од трупа зајечарске зоне и делимично уништена.

После губитка наведених упоришта, немачке јединице северно од Зајечара настојале су да се извуку на линију Доњи Милановац—села Клокочевац—Јабуковац—

—Штубик—Салаш и да ту организују одбрану, док је код Зајечара почело хитно груписање свежих снага непријатеља ради противудара на правцу Зајечар—Салаш у леви бок совјетске 57. армије.

Тежина положаја 1. брдске дивизије тога дана забележена је у монографији ове немачке јединице. Ту, сем осталог, стоји:

»Дивизија, без суседа, с леђа угрожена бандама (мисли се на јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске Југославије — прим. П. В.), одсечена од својих база, налазећи се на тешко проходном земљишту, знала је да се мора припремити за очајничку борбу«.

Покушај команданта 1. брдске дивизије генерала Валтера Штетнера да са 99. пешадијским пуком са севера отвори пут Зајечар—Неготин и да тиме поново успостави везу с југом био је узалудан. У таквој ситуацији, а у жељи да му дивизија не буде изложена потпуно окружењу и уништењу, замолио је команданта 34. армијског корпуса генерала Артура Милера, коме је био потчињен, да му дозволи да одмах може да повуче дивизију на запад на гребен Дели Јована и на Поречки одсек, како би, нападајући с овог гребена ка југу, могла што пре да успостави везу са 7. СС дивизијом »Принц Еуген« на простору Ниша. Одговор је одмах стигао у депеши коју је Милер упутио:

»Не може се удовољити Вашој молби пошто се Бор с његовим рудницима бакра, по Хитлеровом наређењу, мора држати по сваку цену«.

Опет је Штетнер позвао радио-станицом Штаб Милеровог корпуса. Када је добио везу с командантом корпуса, Штетнер је рекао:

— Господине генерале, непријатељ врши јак притисак на моју дивизију. Нагрнуо је с јаким тенковским снагама. Положаје ни на који начин не могу одржати.

Морам се повући на Дели Јован. Молим Вашу сагласност.

Тада је настала кратка пауза. Онда се са друге стране зачуо уморан и нервозан глас генерала Милера:

— Добро, повуците се. Тај положај морате одржати по сваку цену као и Борски рудник — разумете ли?

— Разумем, господине генерале?

Штетнеру је мало лакнуло. Као да му се са срца свалио неки тежак предмет. Одмах је издао наређење за повлачење на главни гробен Дели Јован, поседање и утврђивање овог важног положаја који је као бедем затварао пут од Неготина ка долини Мораве.

Узимајући у обзир повољно протезање линије фронта после избијања 75. и 68. стрељачког корпуса на линију Мироч—Неготин—Рготина, командант Совјетске 57. армије је одлучио да немачке снаге из рејона Штубика и Клокочевца набаци према греди Дели Јована и ту их разбије и уништи. Истовремено је с левокрилним деловима совјетске 57. армије и јединицама 14. корпуса Народноослободилачке војске требало разбити немачке снаге на простору Зајечара, села Слатине и Бора, спречити противудар непријатеља с југа, ослободити Зајечар и Бор и лако обезбедити прегруписавање главних снага армије на правац главног удара. У оквиру овог плана, командант 57. армије генерал Николај Александрович Гаген поставио је потчињеним јединицама задатке: Седамдесет пети стрељачки корпус, ојачан с пет артиљеријских пукова требало је да ударом са североистока овлада линијом Доњи Милановац—село Плавна и непријатељу спречи повлачење на запад. Шездесет осми стрељачки корпус, ојачан са шест артиљеријских пукова, добио је задатак да двема деснокрилним дивизијама заузме село Штубик и село Трњане и изолује непријатељске јединице источно од планинског врха Великог кр-

ша, а левокрилном дивизијом, уз помоћ снага 14. корпуса Народноослободилачке војске, ослободи села Салаш, Белу Реку, Слатину и Бор. Шездесет четврти стрељачки корпус, ојачан са осам артиљеријских пукова, имао је да разбије немачке снаге у рејону Зајечара и, поред Зајечара, ослободи села Звездан, ЈТубницу и Грљане. Сва дејства у извршавању ових задатака требало је да подржава снажна артиљерија, која је стављена под команду команданта артиљерије 3. украјинског фронта генерал-пуковника М. И. Недељина и команданта артиљерије 57. армије генерал-мајора А. Е. Брејда. И поред анатног ојачавања стрељачких корпуса, у саставу армијске артиљеријске групе остало је пет артиљеријских пукова и дивизиона гардијских реактивних минобацача («каћуша»).

Да би се у сваком појединачном случају дејстава стрељачких здружених јединица на одвојеним правцима формирале ноћне артиљеријске групе, посебан значај је добијао маневар артиљеријом у оквиру армије, корпуса, па чак и унутар дивизија.

Другог октобра су совјетски 68. и 75. стрељачки корпус, уз помоћ јединица Народноослободилачке војске, наставили напад. Савлађујући чврст ватрени систем одбране и одбијајући противнападе непријатеља, оба корпуса су се успешно пробијала ка својим оперативним циљевима. Док су јединице 75. стрељачког корпуса, у садејству 25. дивизије Народноослободилачке војске, наставиле нападе код Доњег Милановца, снаге 68. стрељачког корпуса, потпомогнуте јединицама 23. дивизије Народноослободилачке војске, заузеле су села Клокочевац, Штубик, Поповицу и Сиколу, угрозивши одсутне правце немачке 1. брдске дивизије и образовање одбране на новој линији Сиколе—источна ивица Штубика—Кула (тригонометар 327), 4 километра југозападно од Јабуковца.

*Дејства 14. корпуса Народноослободилачке
војске*

Пре него што су делови 3. украјинског фронта Црвене армије избили на бугарско-југословенску границу, 14. корпус Народноослободилачке војске је добио задатак да активним дејствима у међуречју Тимок—Велика Морава олакша трупима Црвене армије да савладају немачку одбрану на граници и да што пре стигну, нарочито брзопокретни делови, у долину Велике Мораве. У ту сврху је требало још више изводити активна нападна дејства на правцу главног удара совјетских трупа: Зајечар—Бор—Свилајнац, како би се непријатељу, »везале и ноге и руке« спречавало довођење његових резерви у источну Србију и некажњено извлачење његових снага с фронта у источној Србији.

У очекивању заједничких дејстава са трупима 3. украјинског фронта, јединице 14. корпуса (23, 25. и 45. дивизија) до краја септембра су ослободиле од немачких војника и четника готово сву територију источне Србије и Тимока и дугачког гребена Дели Јована до Велике Моравс и пресекле правце повлачења и везе немачких снага од југословенско-бугарске границе према Великој Морави. Његове главне снаге су биле груписане у северном делу источне Србије, спремне да пруже непосредну помоћ и садејствују са трупима Црвене армије. Поред тога, јединице 14. корпуса и организације КПЈ, СКОЈ-а и уопште народноослободилачког покрета врло живом политичком активношћу на терену припремиле су становништво да што боље дочека и пружи свестрану помоћ совјетским трупима при њиховом наступању. Тако су уклањане препреке на путевима, оправљани путеви и мостови, достављани подаци о непријатељу и бринуло о смештају и исхрани трупа, а нарочито рањеника.

Ноћу уочи 28. септембра, одмах по пријему обавештења да су снаге 3. украјинског фронта Црвене армије форсирале Дунав, да надиру од Брзе Паланке ка Доњем Милановцу и да су њихови предњи делови прешли југословенско-бугарску границу и реку Тимок и приближили се Неготину, 18. српска бригада 25. ударне дивизије Народноослободилачке војске, којом су командовали мајор Мико Јелић и политички комесар мајор Милош Станимировић, напала је немачке положаје између Штубика, Јабуковца и Неготина. Она је успела да непријатеља потисне с тих положаја, али се, под снажном ватром артиљерије и притиском моторизованих јединица, морала повући. Исте ноћи је 16. српска бригада ове дивизије, под командом мајора Мирка Зеца и политичког комесара мајора Алексе Ђукића, заједно с батаљонима совјетског 109. стрељачког пука, наставила напад на Доњи Милановац и Главицу (кота 283), на ушћу Поречке реке у Дунав. Следећег дана су делови 25. дивизије, садејствујући с јединицама 68. и 75. стрељачког корпуса Црвене армије, поново нападали непријатеља на путу између Неготина, Штубика и Јабуковца, а 29. септембра су на овом путу уништили неколико немачких тенкова и камиона.

Јужно од 25. дивизије оперисала је 23. ударна дивизија Народноослободилачке војске, под командом потпуковника Миладина Ивановића и политичког комесара потпуковника Воје Поповића. Очекујући продор главних снага 3. украјинског фронта Црвене армије у источну Србију, Штаб 23. дивизије је 27. септембра наредио својим бригадама да дејствују на друмовима који од Жагубице воде ка Рготини, Петровцу на Млави и Бору, затворе ове комуникације и не дозволе непријатељу пробој на тим правцима. »Наш задатак на овој просторији« — речено је у наређењу — »јесте онемогућавање неприја-

тељу извлачења са правца Зајечар—Бор—Београд, те тиме потпомоћи Црвену армију у ликвидацији непријатељских гарнизона на просторији источне Србије. У исто време што више уништавати непријатељске колоне, како моторизоване, тако и пешачке, и тиме олакшати Црвеној армији уништење непријатеља. Због тога неопходно је што јаче учврстити и поставити наше заседе на предвиђеним местима, како би имале што ефикасније дејство у спречавању непријатеља на правцу Бор—Жагубица—Петровац».³⁸

Истота дана су јединице 14. српске бригаде ове дивизије с простора јужно од Горњачке клисуре одбациле четнике преко Ждрела у правцу Петровца, а 9. српска бригада исте дивизије, под командом капетана Јована Кеџмана и политичког комесара мајора Душана Глигоријевића, порушила је мостове на Осаничкој реци и на Адујевој реци, код села Рибара (на путу Жагубица—Петровац), очистила село Суводол од четника и заузела Жагубицу. Том приликом је заробила 16 четника, а запленила већу количину оружја, муниције и другог материјала. Сутрадан је део снага 7. српске бригаде 23. дивизије, у заседи на Крсту (око 10 километара источно од Жагубице), дочекао колону немачке борбене групе »Фишер«, која се, с 234 рањеника, пробијала из Бора ка Петровцу и, после оштре борбе, натерао је на повлачење у Бор, уз губитке од 10 мртвих и 15 рањених. Затим су борбе настављене дуж друма Бор—Жагубица—Петровац, против нове немачке колоне која је из Бора, под заштитом тенкова, 29. септембра покушала да се дочепи Жагубице и пробије ка Петровцу и, даље, ка Београду. У колони су се налазиле и породице немачких официра и привредних функционера Борског рудника, затим таоци и више од 2.000 Јевреја и Мађара — радника присилно доведених у рудник. Њих су сада Немци желели да ева-

куишу за Београд. Непријатељска колона се кретала под заштитом 4 тенка и 4 оклопна аутомобила истурених у претходницу, као и пешадијских побочница које су биле упућене десно и лево од пута. Око 12 часова пред косом Потој-чука (око 8 километара, источно од Жагубице) делови 9. српске бригаде 23. дивизије су дочекали ову колону. Отворили су изненадну и јаку ватру из аутоматских оруђа и противтенковских пушака. Затим су у снажном јуришу бацајући ручне бомбе, борци продрли до немачких камиона и тенкова. Међутим, непријатељ се, ипак, брзо средио и снашао. Уз помоћ тенкова и оклопних аутомобила одбио је јуриш, после чега је у три налета и по сваку цену покушао да се пробије преко Потој-чуке, али без успеха. Око 18 часова непријатељ је био коначно разбијен и приморан да се повуче у Бор уз губитке од око 60 мртвих и рањених немачких војника. Оштећено је десетак тенкова и камиона, а заплењено 60 пушака, четири пушкомитраљеза и доста другог ратног материјала. Том приликом су ослобођени поменути Јевреји и Мађари. Међу Јеврејима било је лекара, техничара, шофера и разних других специјалиста, неопходних за тек формиране стручне службе 14. корпуса. Ипак су задржани само они који су изјавили да добровољно ступају (њих око 60), а осталима је остављено на вољу да иду где желе. Од њих су формиран и радни батаљони, који ће касније учествовати у рашчишћавању препрека на путевима и поправци друма Бор—Петровац, којим ће, према Великој Морави, проћи јединице 4. гардијског механизованог и 68. стрељачког корпуса Црвене армије.

Док се водила борба код Потој-чуке, делови 7. српске бригаде 23. дивизије на Црном врху (око 12 километара северозападно од Бора), у краткој борби су разбили немачку побочницу која је осигуравала леви бок и позадину колоне на путу Бор—Жагубица, што се, такође,

позитивно одразило на борбу делова 9. бригаде код По-тој-чуке.

Јужно од пута Зајечар—Параћин дејствовала је 45. дивизија Народноослободилачке војске, којом су командовали потпуковник Раде Зорић и политички коме-сар потпуковник Сава Радојичић. Њени делови су свако-дневно нападали непријатељске транспорте на путевима Зајечар—Параћин и Зајечар—Ниш и ове путеве онеспособљавали за кретање немачких снага. Сем тога, њенс су јединице чистиле ослобођену територију од преосталих мањих четничких група и учвршћивале власт револуционарних народноослободилачких одбора и позадинских војних органа. Када је 28. септембра сазнао да су предњи делови совјетских снага избили на југословенско-бугарску границу и да се воде борбе на великој окуци Дунава, Штаб 45. дивизије издао је наређење за напад на простору Зајечар—Књажевац и садејство јединицама Црвене армије. Двадесета српска бригада, под командом капетана Војина Видовића и политичког комесара мајора Мирка Петровића, требало је да постави три батаљона на простору између села Градишта, Шљивара и Лубнице, који би, по могућству, упали у Зајечар или на неком погодном месту на одсеку села Шљивар—Грлиште пресекали комуникацију Зајечар—Књажевац и спречили извлачење живе силе, наоружања и технике непријатеља; један батаљон требало је да задржи у рејону села Бована ради затварања правца од Алексинца ка Сокобањи. Двадесет трећа српска бригада, којом су командовали мајор Милан Дамјановић и политички комесар мајор Марко Шубашић, добила је задатак да покуша да заузме Књажевац, а затим да се оријентише ка Сврљигу; један батаљон требало је да упуги ка бугарској граници, у рејону Новог Корита, да ухвати везу с јединицама Црвене армије. »По хватању везе« — стоји у наређењу Шта-

ба дивизије — одмах у споразуму с првим штабом јединица Црвене армије треба подесити садејство целе бригаде на том правцу. И даље: »Дејство на том правцу треба да се исиољи што јаче, а нарочито на комуникацији Ниш—Књажевац ради спречавања окупаторских јединица да се извлаче тим правцем«.39 Двадесет четврта српска бригада, под командом мајора Николе Врачара и политичког комесара мајора Здравка Ђуковића, која је била још у току формирања и организационог учвршћења, требало је с једним батаљоном с простора села Витошевца и Смиловца да дејствују на нишкој саобраћајници између Параћина и Алексинца.

Сутрадан су делови 45. дивизије на друму Зајечар—•—Књажевац напали немачку колону, уништили два тенка и пет камиона и убили и ранили око 80 немачких војника. Истог дана је Зајечарски партизански одред порушио железничку пругу Зајечар—Бор, између села Звездана и Метовнице. Следеће ноћи, на Тресибаби, јужно од Књажевца, делови 23. српске бригаде 45. дивизије дочекали су немачку колону и, после краће борбе, одбацили је ка Сврљигу (уништено је 75 немачких војника и три камиона); сем тога, делови 20. српске бригаде ове дивизије задржавали су већу немачку моторизовану колону (33 камиона пешадије и 11 тенкова), која се пробјала из Књажевца у Зајечар, све док није уследила интервенција немачких снага из Зајечара (погинуло је или рањено 150 немачких војника, уништено 9 камиона, а оштећен 1 тенк и 7 камиона). Сутрадан је на истом месту поново сачекана једна немачка колона и, после оштре борбе, одбачена ка Књажевцу уз губитке од 40 мртвих и рањених војника.

У то време врло активни су били и партизански одреди источне Србије: Сврљишки, Књажевачки, Неготински, Зајечарски, Подгорачки и Пожаревачки. Они су на

својим подручјима изводили честе и смеле акције, нападали немачке транспорте и мања упоришта, разарали и прекопавали комуникације, чистили ослобођену територију од остатака квислиншко-четничких група и успостављали народну власт и војнотериторијалне органе. Неготински партизански одред, који је већ био успоставио непосредну везу с јединицама Црвене армије, учествовао је у борбама против немачке неготинске групације и садејствовао са совјетским трупама у чишћењу велике окуке Дунава.

Овим је завршен период, углавном, самосталних борбених дејстава 14. корпуса Народноослободилачке војске у источној Србији. Главне снаге 14. корпуса биле су груписане на северу источне Србије, спремне да непосредно садејствују са трупама 3. украјинског фронта Црвене армије. Корпус је, по дубини између река Тимока и Велике Мораве, држао у својим рукама око 200 километара комуникација Неготин—Пожаревац, Зајечар—Петровац, Зајечар—Параћин, Зајечар—Ниш, Књажевац—Бољевац и Бољевац—Алексинач. У свим овим борбама, и поред слабе одеће и обуће и других недаћа, борци овог корпуса су показали висок морал. После успостављања непосредне и чврсте везе са трупама 3. украјинског фронта Црвене армије, јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске почеле су своја дејства тешње повезивати са дејствима совјетских снага које су наступале у великој окуци Дунава и међуречју Тимок—Велика Морава, а немачке трупе у источној Србији су дошле под заједнички удар југословенских и совјетских јединица.

Успешним дејствима совјетског 68. и 75. стрељачког корпуса и 14. корпуса Народноослободилачке војске, немачке снаге на простору од Зајечара до гребена Дели Јована биле су окружене и раздвојене на три засебне групе: групу мајора Грота⁴⁰ на простору Зајечара, групу генерала Фишера у рејону Бора и Салаша и групу генерал-лајтнанта Валтера Штетнера у рејону Штубика и Дели Јована.⁴¹ Посебну групу су образовале немачко-белогардејске снаге (јачине око пет батаљона) у рејону Доњег Милановца.

Будући да им је одступницу према Великој Морави пресекао 14. корпус Народноослободилачке војске, ови немачки делови су били приморани да се бране на падинама нископланинског ланца који се од Текије (на Дунаву) пружа до Зајечара, између Тимока и Поречке реке. Тај ланац образују планине Мироч, Велики гребен и Дели Јован, које се од десне обале Дунава постепено уздижу до највишег врха на Дели Јовану, чија је надморска висина 1.128 метара. Оне су морале да воде тешке борбе да би добиле у времену за изградњу нове одбрамбене линије, и да се пробијају на запад уз непрестане борбе. »Принуђени смо да за долазак дивизије у долину Поречке реке нападом отварамо пут« — каже се у једном радиограмском извештају команданта 1. брдске дивизије од 3. октобра 1944. »Обимна разарања на путу по коме се врши одступни марш и непрекидни изненадни напади банди (мисли се на јединице Народноослободилачке војске — прим. П. В.) на делове коморе и осигурања успоравају кретање ради одвајања«. А у једном другом извештају, од истог датума, констатује се да је 1. брдској дивизији »отежано одступање на нову главну линију отпора у условима обимног рушења путева и не-

прекидних јаких напада банди« и да је »претрпела многобројне губитке у аутомобилима и камионима, а наредних дана ће вероватно ти губици и да се повећају«.42

Овакав развој ситуације изазвао је праву узбуну у Штабу Армијске групе »Србија« у Београду. О томе најбоље сведоче сами чланови овог највишег немачког војног руководства у Србији у својим извештајима и казивањима. Информисан од генерала Милера радио-везом, генерал Ханс Фелбер је схватио тежину новонастале ситуације и позвао је к себи на саветовање најближе сараднике, које је одржано 3. октобра. Та се забринутост видела и по изгледу Фелбера, по замишљеном лицу и по шетњи дугим тешким корацима, причао је касније његов начелник Штаба, генерал Ритер фон Гајтнер. Пажљиво је слушао све извештаје са бојишта и надносио се над географску карту где је црним кругом било означено подручје окружене групације у источној Србији. Смисљао је план о даљем вођењу операције.

Штаб Групе »Србија« и његов командант били су пред једном од најтежих и најсудбоноснијих одлука. Било се тешко одлучити. Постало је сасвим јасно да ће морати одустати од планиране одбране границе на истоку Србије. Више се није радило само о напуштању једног готовог и разрађеног плана одбране него о очувању и спасавању сопствених снага у том делу Србије — радило се о њиховом пробоју и повлачењу из окружења.

Којим путем?

Како?

Чиме помоћи?

Фелбер је непрекидно пушио. Био је уморан., јер читаве ноћи није спавао. Сиво, измршављеног лица, упалих очију, загледао се у присутне официре свога штаба.

— Излаз постоји!

Официри су се загледали. Фелбер је почео пажљиво

да посматра њихова лица. Био је блед. Његове светле очи блистале су од једва пригушеног беса. Промене које су се збивале на фронту морале су се збивати и код њега. »Јесу ли заиста сасвим схватили мене?« питао се у себи.

Фелбер је опет приступио карти.

— Излаз постоји! — поновио је, и онда прстом повукао линију на левој обали Велике Мораве.

Начелник штаба генерал Гајтнер га је нарочито пажљиво слушао с неком леденом тврдоћом, полузатворених очију — светлоплаве боје, које су нетремице гледале кроз метални оквир наочара.

— Слажете ли се, господине генерале? — упитао је Фелбер.

— Па да, ја сам апсолутно Вашег мишљења, господине генерале — одговорио је болесно славољубиви начелник Штаба.

Добивши тако сагласност присутних, генерал Фелбер је, загландан закрвављеним очима у карту чијом је дужином кривудала Велика Морава, присутним официрима и начелнику свога штаба издавао наредбу за наредбом, покушавајући да организује одбрану., бацајући у борбу све преостале резерве. Наредио је да из Београда према Смедереву и даље у источну Србију крене борбена група генерал-потпуковника Аугуста Витмана са задатком да образује фронт на Морави⁴³ и прихвати 1. брдску дивизију, а из Тополе, преко Параћина, упутио је 14. брдски ловачки пук и 7. пионирски батаљон 7. СС дивизије »Принц Еуген« да смене Гротову борбену групу, коју је требало прикључити 1. брдској дивизији, и да прихвате борбену групу генерала Фишера.

Да би успоставио чвршћу везу и што више помогао операције снага 68. и 75. стрељачког корпуса Црвене

армије, које су нападале десном обалом Дунава и од Неготина ка Салашу и Бору, Штаб 14. корпуса Народно-ослободилачке војске је 1. октобра одлучио да прегрупише снаге: 25. дивизији је наредио да се главнином постави око Кучева а помоћним снагама у рејоне Мајданпека и села Плавне ради дејства на путу Штубик—Плавна и одржавања веза с јединицама Црвене армије; 23. дивизију, иначе борбено и бројно најјачу дивизију корпуса, усмерио је да, по бригадама, дејствује на друмовима Зајечар—Неготин, Бор—Петровац и Деспотовац—село Крепољин—Петровац. С тим у вези, 18. српска бригада 25. дивизије добила је задатак да напада непријатеља на комуникацијама између Јабуковца, Штубика, Неготина и Салаша и да садејствује с јединицама Црвене армије; да 16. српска бригада ове дивизије затвори правац Доњи Милановац—Мајданпек, да преко Ковилова дејствује по непријатељу на друму Доњи Милановац—село Боџетин и да напада непријатеља у селу Брњици, Голупци и Великом Градишту; да 19. српска бригада исте дивизије разбије непријатељске делове у рејону Крста и Вољује (10 километара источно од Кучева) и у рејону село Манци—Кобиље (20 километара северозападно од Кучева), да ослободи Петровац на Млави и обезбеди саобраћај путем Мајданпек—Кучево. Истовремено је 7. српска бригада 23. дивизије, којом су командовали мајор Војин Јовановић и политички комесар мајор Ђура Златковић, требало да напада на одсецима села Слатине и Рготине и села Копривнице и Салаша; Девента српска бригада ове дивизије да затвара пут Бор—Жагубица, постављајући своје батаљоне између села Кривеља и Црног врха и 14. српска бригада исте дивизије да затвара пут Петровац—Бор на одсеку Горњачка клисура—село Рибаре.

Ове мере још више су угрозиле ионако тежак по-

ложај немачке групације у источној Србији и њено повлачење ка Београду.

Истог дана, на правцу Доњи Милановац—Мајданпек, јединице 16. српске бригаде 25. дивизије су одбиле два покушаја немачких полицијских снага и делова 2. пука белогардејског Руског заштитног корпуса да се из Доњег Милановца пробију у Мајданпек, док су на путу Бор—Петровац, код старог манастира Горњака, делови 14. српске бригаде 23. дивизије разбили посаду Српског добровољачког корпуса и протерали је у правцу Петровца, порушивши комуникацију на више места. Код села Звездана, на путу Књажевац—Зајечар, делови 20. српске бригаде 45. дивизије поново су дочекали немачку моторизовану колону и у седмочасовној борби нанели јој губитке од око 160 мртвих и рањених, уништили један камион и дигли у ваздух једну железничку композицију, а у селу Доњој Мутници, код Параћина, јединице 24. српске бригаде 45. дивизије разбиле су четничку јединицу, заробиле 94 четника и заплениле 154 пушке и 11 пушкомитраљеза.

Настављајући офанзивна дејства, у ноћи између 1. и 2. октобра, после борби против четника и недићевца, јединице 14. српске бригаде 23. дивизије ослободиле су села Ћовдин и Табановац, а уз садејство делова 19. српске бригаде 25. дивизије протерале недићевце и четнике из Петровца и ослободиле овај градић и важну саобраћајну раскрсницу. Мало је пуцало, полетело је неколико ручних бомби и то је било све. Разбијени и упаничени непријатељ се брзо, наврат-нанос, повукао у долину Велике Мораве. Овладавши потпуно комуникацијом Бор—Петровац, јединице 23. дивизије су онемогућиле повлачење немачких борбених група »Грот« и »Фисшер« из рејона Зајечара, Штубика и Бора ка Београду, а отвориле пут трупима Црвене армије да оне, после ос-

лобођења Зајечара и Бора, неометано могу проћи кроз ослобођену територију и избити у долину Велике Мораве, у рејон Свилајнца и Велике Плане.

Кад је добио извештај о спајању делова совјетске 57. армије у рејону Мироча и Клокочевца с јединицама 14. корпуса Народноослободилачке војске, Војни савет 3. украјинског фронта Црвене армије наредио је команданту 57. армије, у складу са заједничким планом операција, да се са Штабом 14. корпуса Народноослободилачке војске договори да снаге 23. и 25. дивизије, дејствују у нападу јединица 75. и 68. стрељачког корпуса и спречавају долазак непријатељских ојачања из долине Велике Мораве.

Следећих дана су свуда настављене жестоке борбе: на фронту, у позадини и на боковима непријатељског фронта. Многа насељена места по неколико пута су прелазила из руку у руке. Јединице 75. и 68. стрељачког корпуса Црвене армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске на простору југозападно од Штубика окружиле су и уништиле немачке делове и отвориле пут обалом Дунава према Доњем Милановцу и Пожаревцу. Најуспешније су се развијала дејства у центру где су наступале јединице 68. стрељачког корпуса. Пошто је заузела Салаш и Слатину и повезала се са деловима 23. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске, 223. стрељачка дивизија совјетског 68. корпуса је почела наступање према Бору. Тиме је немачка 1. брдска дивизија била раздвојена од 7. СС дивизије »Принц Еуген« и главнине Фишерове борбене групе.

За то време је 23. дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске спречавала пробој немачких снага из рејона Бора према долини Велике Мораве и вршила притисак на Бор и према Салашу. Другог октобра су

њене јединице одбиле напад снага борбене групе генерала Фишера које су поново покушале пробој из Бора ка Жагубици.

Бор су браниле јединице Фишерове борбене групе.⁴⁴ Добивши од илегалног Народноослободилачког одбора Бора извештај да је непријатељ почео да напушта Бор и креће ка Салашу и Рготини да попуни празнину насталу извлачењем немачке 1. брдске дивизије према главном гребену Дели Јована, делови 9. српске бригаде 23. дивизије, које је народ с одушевљењем дочекивао, пожурили су да нападну Бор. Док су се они приближавали Бору, авијација совјетског 9. ваздухопловног корпуса је надлетала подручје Бора и извршила снажан удар на непријатеља. Због свега тога, као и због продирања делова 223 стрељачке дивизије Црвене армије и 7. српске бригаде 23. дивизије Народноослободилачке војске од Слатине ка Бору, борбена група генерала Фишера је набрзину напустила рејон Бора и одступила ка Брестовачкој Бањи и Злоту, где су је прихватиле снаге борбене групе мајора Грота. Око 14 часова у Бор су ушле јединице 3. батаљона 9. српске бригаде, без отпора непријатеља, а пред мрак је у град стигла, из правца Слатине, и моторизована колона совјетске 223. стрељачке дивизије, заједно са деловима 7. српске бригаде. Тако је ослобођен овај важан индустријски центар. У Бору је заплењена велика количина оружја и другог материјала, а између осталог и 37 вагона муниције, коју непријатељ није стигао да уништи. Радници Бора-, који су већину младих људи већ били послали у бригаде Народноослободилачке војске, листом су изашли на улице, којима су се, само неколико тренутака раније, повлачиле колоне Немаца и њихових домаћих помагача. Борци прослављене 9. српске бригаде, који су први ушли и ослободили град рудара и напаћених логораша, били су сведоци оду-

шевљења е којим су становници дочекивали ослободиоце. Цвеће је засуло прве борце — ослободиоце. У огромној радости првих тренутака слободе, Борани су топло и величанствено манифестовали своју љубав за народну војску и њеног врховног команданта, вођу револуције маршала Тита и своју спремност да у борби за слободу поднесу и највеће жртве. Читав један нови батаљон војника формиран је од преосталих борских радника. На високом торњу топионице залепршала се велика црвена застава. А док су пушке и рафали митраљеза још одјекивали недалеко од Бора, у граду је одржан велики митинг становништва, који су организовали Народноослободилачки одбор и градски комитет Комунистичке партије.

Пошто су знали да је Бор једно од најбољих и најбогатијих налазишта бакра и других важних руда у Европи, Немци су пре бекства предузели све да поруше рудник и постројења. Читав рудник и све зграде су минирали и припремили за уништење. Тај задатак требало је да изврши 1. вод 1. чете војнопривредног батаљона »Југоисток«. Али брзо наступање јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије и отпор борских радника спречили су Немце да изврше потпуно разарање. Радници су били свесни шта значи Борски рудник за нову, народну државу, па су све предузели да спасу то драгоцено добро. Немци су, међутим, ипак успели да униште делове машина и већи број радионица, да собом понесу делове електричне централе и да нека окна напуне водом. Због тога су рудник и цело предузеће привремено били онеспособљени за производњу.⁴⁵

Борбе на Дели Јовану

Не располажући снагама које би могле да стабилизују фронт на левој обали Тимока, Команда Југоистока је одлучила да преостале своје јединице повуче на нову одбрамбену линију коју је требало организовати на Дели Јовану и Великом гребену, с тим да се противнападом пуковске борбене групе »Малтер« на правцу Дели Јован—Слатина поново успостави линија фронта између 1. брдске дивизије, дивизијске борбене групе генерала Фишера и 7. СС дивизије »Принц Еуген«, која је ослобођењем Рготине и Слатине била прекинута. У том циљу, осигуравајући се јаким заштитницама, немачке трупе су, под ударима трупа Црвене армије и Народноослободилачке војске, почеле да се пробијају ка новој одбрамбеној линији и да организују противнапад на правцу Дели Јован—села Топла и Слатина.

Проценивши настау ситуацију, Команда 3. украјинског фронта Црвене армије је одлучила: да тежиште дејстава пренесе у центар зоне напада 57. армије, с циљем да се што пре изврши продор у долину Велике Мораве и најдаље до 12. октобра створи мостобран на левој обали ове реке, да се разбије немачка групација на бокovima, с тим да совјетски 75. стрељачки корпус и 25. дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске заврше уништавање непријатеља на гребену Мироч—Дели Јован и код Клокочевца, Тополнице, ушћа Поречке реке и Доњег Милановца и да избију на линију Голубац—село Мишљеновац—Петровац; да совјетски 68. стрељачки корпус и 23. дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске избију на линију села Ждрело—Сење и обезбеде увођење у битку покретне групе и резерве 3. украјинског фронта; да совјетски 64. стрељачки корпус, уз садејство 45. дивизије Народноослободилачке војске и

Зајечарског партизанског одреда, заузме Зајечар а затим Бољевац и да, најкасније 9. октобра, избије на линију села Мали Извор—Мирово—Вратарница, обезбеђујући с југа главнину 57. армије. Требало је да све јединице дејствују смело и одлучно и да, не упуштајући се у дуго-трајне борбе, обилазе непријатељске снаге које буду пружале отпор, остављајући мање делове за њихово блокирање и уништење.

Командант 57. армије генерал Гаген је захтевао да се здружене јединице 68. стрељачког корпуса, потпомогнуте од јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске, месних партизана и становништва, најкасније 10. октобра, по сваку цену, пробију путем Бор—Петровац и обезбеде на време увођење у борбу совјетског 4. гардијског механизованог корпуса. Командант армије, у разговору с командантом корпуса генералом Шкодуновичем још једанпут је напоменуо да ће се позади стрељачких дивизија кретати мотомеханизоване јединице, тешка артиљерија и фронтowska резерва, намењена за напад непосредно на Београд.

Извршавајући ове задатке, јединице совјетске 57. армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске свуда су појачале нападе. Особито жестоке борбе су вођене на основном правцу Штубик—Клокочевац—Доњи Милановац, где се налазила 25. дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске. Са ослонцем на гробен Дели Јована и Великог крша, непријатељ се упорно бранио. принуђена на повлачење, немачка 1. брдска дивизија, са снагама које су јој се прикључиле, 2. октобра се почела пробијати путем Штубик—Клокочевац, потискујући делове 25. дивизије Народноослободилачке војске. Целог дана водила се огорчена борба. То је било место најжешћих окршаја, зона јуриша и небројено пута показаног јунаштва. Упркос огорченом отпору, 1. брдска ди-

визија је сутрадан избила на око 2 километра испред Клокочевца. Четвртог октобра су настављене жестоке борбе. Битка ни трена није јењавала. Поједини сектори су доживели жешће окршаје него претходних дана. На сваком је било тешко. Немачке снаге, под притиском совјетског 75. и 68. стрељачког корпуса, настојале су да овладају грбеном Дели Јована и да се пробију ка западу и југозападу. Настављајући продоре на запад, оне су, после оштре борбе, и уз помоћ урнебесне ватре артиљерије, око 18 часова овладале јаким положајем Припор—Медвеђа чука. Пошто се прикупила и мало средила, 18. српска бригада је извршила противнапад. Иако то није био ход стрељачког строја у битку, онај тешки и дуготрајни наступни ход с пушкама и аутоматима на готовс, него силовита трка, јуриш, луда јурњава, противнапад није успео. Непријатељ је пружао огорчен отпор, а када су стигле и остале снаге 1. брдске дивизије (око 10.000 војника), овладале су и грбеном Дели Јована. Пробој борбене групе »Фајфер« на правцу села Тополница—Мосна био је заустављен.

За то време 16. српска бригада је пребацила део снага у рејон села Рудне Главе да затвори пут Клокочевац—Мајданпек, јер је непријатељ у међувремену био овладао Клокочевцем и испољио тенденцију да се преко села Милошеве Куле и Рудне Главе пробије ка Мајданпеку.

Отпор немачких снага пред јединицама Црвене армије и њихова настојања да се пробију кроз положаје 25. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске нису ослабили ни 5. октобра. У току тога дана нарочито су жестоке борбе водили делови 25. дивизије на линији Припор—Мидвеђа чука—села Милошева Кула и Врђеж. Они су се, под притиском непријатеља, морали повући на леву обалу Црнајске реке и на десну обалу Соске ре-

ке. Делови дивизије »Бранденбург« (борбена група »Фајфер«), нападајући од Клокочевца, успели су да се у 15 часова пробију до Милошеве Куле, а затим до Рудне Главе. Спаливши камионе, који су због порушене комуникације били неупотребљиви, они су, као пешачка колона, продужили продор у правцу Мајданпека, водећи борбе против делова 25. дивизије. На прилазу Мајданпеку колоне 1. брдске дивизије и 2. пука дивизије »Бранденбург«, у оштрој борби, одбациле су делове 19. српске бригаде 25. дивизије на простор јужно од пута Рудна Глава—Мајданпек. Такође су делови 2. пука дивизије »Бранденбург«, у јачој борби, одбацили два батаљона 19. бригаде који су се налазили на маршу из Кучева за Мајданпек. Ови батаљони су јужно од пута Кучево—Мајданпек остали одсечени од главнине 25. дивизије.

Истог дана око подне Штаб 14. корпуса је наредио 23. дивизији да се концентрише на простор села Сиколе—Поповица, успостави тесно садејство с 25. ударном дивизијом и 223. стрељачком дивизијом Црвене армије и, заједно с њима, спречи пробијање немачких снага на југозапад.

Штаб 23. дивизије ангажовао је своје јединице за спречавање повлачења непријатеља гребеном Дели Јована према Мајданпеку и ка Бору.⁴⁶ Шестог октобра, већ потпуно окружене на простору Дели Јована, 1. брдска дивизија и њој прикључене снаге упорно су покушавале да се пробију на запад и, делимично, на југ и споје с јединицама борбене зоне Зајечар—село Злот и деловима 7. СС дивизије који су били кренули у помоћ од Парћина ка Зајечару. Јединице Црвене армије и Народноослободилачке војске, правовремено учивши неповољну ситуацију противника, свом снагом су прешле у напад. Поводом тога је Штаб 14. корпуса Народноослободилачке војске наредио да главнина 23. дивизије одмах пређе у

напад на непријатеља и да се чврсто повеже с 25. дивизијом ради заједничког напада. Напад на окружену немачку групацију на гребену Дели Јована и у долини Црнајске реке вршиле су: са запада, од линије села Горњани—Рудна Глава, 25. дивизија, а од линије Велики крш—Голи крш, 23. дивизија 14. корпуса Иародноослободилачке војске, с југа, од Рготине, са истока, од Штубика и Салаша, и са севера, на правцу села Мосна—Црнајка, снажан притисак су вршиле јединице 68. и 75. стрељачког корпуса совјетске 57. армије. Нарочито тешке борбе су водиле јединице 68. стрељачког корпуса и 23. дивизије на простору села Бучје—Топла—Луке против борбене групе »Малтер« 1. брдске дивизије, која је улагала напоре да се дочепа села Доње Беле Реке, да избије на пут Рготина—Бор и да се сједини са групама мајора Грота и генерала Фишера, које су имале задатак да, нападом с југа и југозапада, продру у рејон села Слатине. За то време делови 25. дивизије, који су се налазили на положајима код Милошеве Куле, одбили су нападе непријатеља који је покушавао пробој ка селу Горњанима. Једино су Немци, мањим снагама, успели да на левом крилу 25. дивизије поново продру у село Рудну Главу и, нападом с правца села Црнајке, овладају брдом На-чешом.

Жестоке борбе на целом овом подручју настављене су у ноћи између 6. и 7. и у току 7. октобра, а нарочито на оним правцима где су Немци и даље покушавали да пробију заслон снага 14. корпуса Народноослободилачке војске и овладају излазима у долину Велике Мораве. Пробијање непријатеља на север, на правцу Клокочевац—Мосна и према Доњем Милановцу, спречавали су делови 75. стрељачког корпуса и 25. дивизија, а извлачење на југ, преко Дели Јована и села Луке, ка Бору, Доњој Белој Реци и Рготини — зауставиле су снаге 68.

стрељачког корпуса и 23. дивизија. У таквој ситуацији морала је немачка 1. брдска дивизија тражити излаз у пробоју према Мајданпеку, куда је 2. пук дивизије »Бранденбург« већ успео да се пробије. Борбе на појединим правцима су добијале драматичан ток, особито на главном правцу пробоја 1. брдске дивизије ка селу Горњанима и селу Влаолу. Јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске, тучене јаком артиљеријском и минобацачком ватром и изложене снажном бочном притиску немачких појачања, с крајњим напорима су одолевале овим покушајима продора. О жестини тих борби сведоче и губици 23. дивизије: само њена 14. српска бригада, на пример, у ноћи уочи 7. октобра, имала је 18 мртвих и 40 рањених бораца. У тим критичним борбама иницијатива појединаца, брзина одлучивања и рад на сопствену одговорност били су од одлучујућег значаја. Није старешине и борци 14. корпуса превазилазили су сами себе. Грчевито су се одупирали јуришу за јуришем немачких војника. Супротстављени јачем непријатељу, они су умели да се бране. Муниције није било довољно, али — било је храбрости. Пазили су да сваки метак буде испаљен у право време и на право место, само онда кад је циљ видљив.

У исто време, снаге 75. стрељачког корпуса Црвене армије, потпомогнуте јединицама 25. дивизије Народноослободилачке војске, одбијајући бесомучне противнападе непријатеља, појачавале су ударе код Доњег Милановца, где је искрцан речни десант, и из рејона југозападно од Штубика ка Клокочевцу да би завршиле разбијање окружених немачких трупа. По цену великих губитака, Немци су у рејону села Црнајке покушали да окруже и униште два батаљона 960. стрељачког пука 299. стрељачке дивизије, али су осујећени.

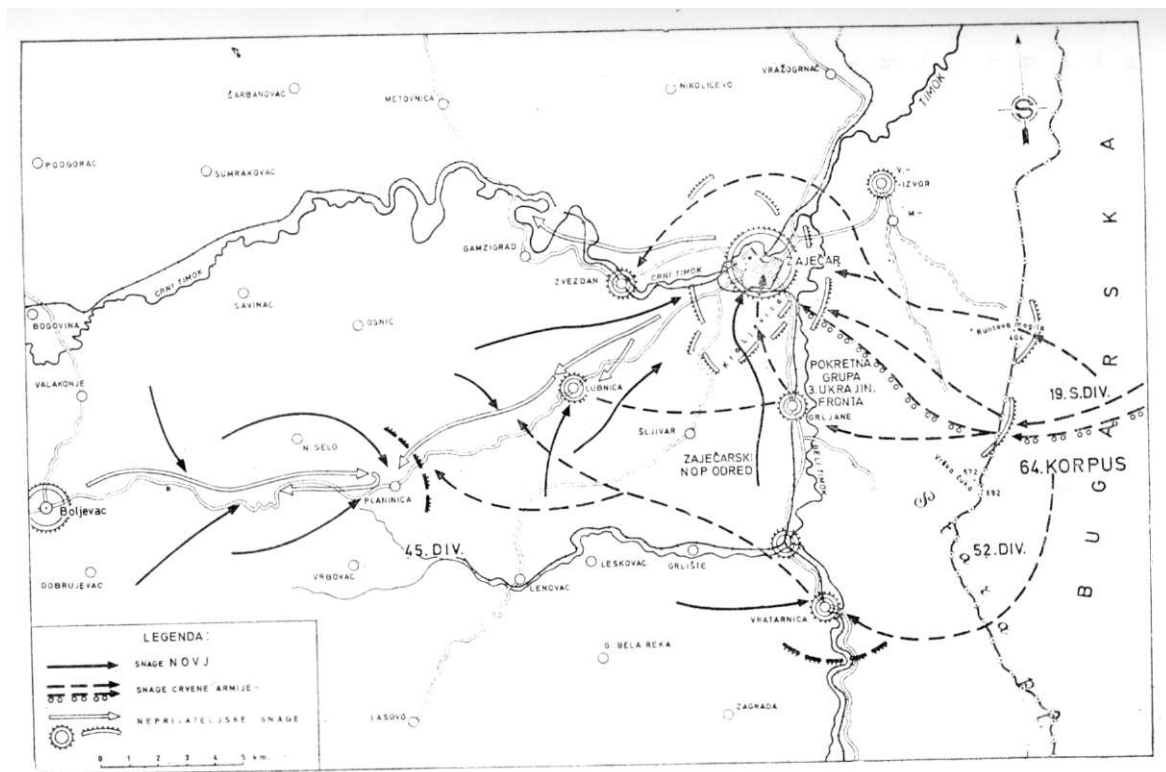
У међувремену су почела дејства и развили се тешки бојеви и на правцу Зајечара, који је у оперативно-тактичком погледу био најзначајније., уједно и најјаче упориште непријатеља у источној Србији, без чијег се освајања не би могло рачунати на успешно увођење у борбу покретне групе и резерве 3. украјинског фронта Црвене армије. У рејону Зајечара се бранила снажна борбена групација, коју су чиниле борбена група Штурмбанфирера Нојмана и борбена група мајора Грота. Групација се од 3. октобра налазила под јединственом командом мајора Грота. Њу су у задњем тренутку ојачали тешки ескадрон 7. есесовског извиђачког батаљона и 4. дивизион 7. артиљеријског пука дивизије »Принц Еуген«, после пробоја из рејона Ниша. Задатак ових снага је био да јединственом командом мајора Грота што дуже одржи овај важан железнички и друмски чвор, одакле се путеви рачвају у свим правцима: на запад — ка Алексинцу, Параћину и Петровцу, на север и северозапад — према Неготину, Доњем Милановцу и Пожаревцу, на исток — према Кули и Видину (у Бугарској), и на југ — према Нишу и Пироту. Град је био веома добро припремљен за одбрану. Одбрамбени објекти пружали су се на висовима источно од града, дуж југословенско-бугарске границе, око града и у самом граду. Нарочито су јако били утврђени доминирајуће узвишење Краљевица, група зграда код градске болнице, градско гробље, рејон цркве и железнички насип на левој обали Тимока. Ту су се налазили тешки и лаки бункери.

Шездесет четврти стрељачки корпус Црвене армије добио је задатак да, уз садејство 45. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске, уништи непријатеља у Зајечару, а затим продужи удар према Бољевцу, с

тим да, најкасније 9. октобра, избије на линију села Мали Извор—Вратарница, обезбеђујући с југа главне снаге 57. армије. Требало је делом снага изоловати град од Књажевца и Бољевца, а другим делом извршити концентричан напад и сломити непријатеља у граду, чиме би се створили услови за даља дејства. За обезбеђење успеха операције, овом корпусу је, поред формацијских артиљеријских средстава, придодата артиљеријска хаубичка бригада, као и седам артиљеријских и минобацачких пукова — укупно 228 топова и минобацача. Могло се с разлогом надати да ће формацијска и придата артиљерија и минобацачи успешно неутралисати непријатељска ватрена средства и разрушити утврђене одбрамбене објекте.

Корпус се 2. октобра увече концентрисао на прилазима Зајечару. Његова 19. гардијска стрељачка дивизија, под командом пуковника Палаткина, ојачана знатним бројем артиљеријских оруђа, добила је најважнији задатак: одлучним и изненадним нападом протерати непријатељске снаге с положаја на висовима источно од Зајечара и обухватом с југа, овладати градом и селима Звезданом, Лубницом и Грљанима и обезбедити развој главних снага корпуса ради извршења следећег задатка. Свој главни удар дивизија је требало да наноси правцем преко Куле, Вршке чуке и Зајечара.

Трећег октобра око 8 часова, после 15 минута артиљеријске припреме, јединице 19. стрељачке дивизије су прешле у напад, ломећи упорну одбрану 79. допунског батаљона немачке борбене групе »Грот« у рејону Царинарнице (око километар од Зајечара). Већ крајем дана оне су се пробиле пред сам град и почеле борбу на југоисточним прилазима граду. Напад је био привремено заустављен јаком ватром са западне обале Тимока и Белог Тимока, а нарочито артиљеријском ватром с ватрених по-

Ослобођење Зајечара 3–8. октобра 1944.

ложаја из рејона војних касарни на западној страни града. Пошто су наишле на огорчен отпор, јединице 19. дивизије су сутрадан, у зору, слабијим снагама везујући немачке делове с фронта, кренуле у обухват продирући са севера ка Звездану и с југа ка Лубници и крајем дана достигле одређени циљ и освојиле ова места, где су се повезале са деловима 45. дивизије Народноослободилачке војске. Истовремено се 52. стрељачка дивизија, под командом генерал-мајора Миљајева, спустила у долину Белог Тимока, заузела село Вратарницу, посела пут Књажевац—Зајечар и такође успоставила везу са деловима 45. дивизије Народноослободилачке војске. Тиме је Зајечар био окружен, а одступница непријатеља пресечена. Следећих дана су настављене борбе. Гарнизон је пружао огорчен отпор. При том су немачке јединице вршиле честе и жестоке противнападс. У одбијању ових противнапада совјетским стрељачким јединицама огромну помоћ су пружале артиљеријске и минобацачке јединице. Само у току 5. октобра артиљерци су својом ватром уништили 18 митраљеза, више јуришних оруђа и шест немачких тенкова, разрушили три осматрачнице и четири бункера, неутралисали две батерије топова и три минобацачке групе.

У међувремену је команда немачког Милеровог корпуса настојала да интервенцијом снага из долине Велике Мораве и из Књажевца олакша пробој својих јединица из Зајечара. С тим циљем је наредила да борбена група генерала Фишера делом снага продре у Зајечар, а делом организује и упорно брани линију између села Валакоња и Погорца ради прихвата делова који би се из Зајечара иробијали долином Црног Тимока и да се у рејон Зајечара пребаци део снага из долине Велике Мораве⁴⁷ и Књажевца са задатком да помогне пробој из Зајечара и обезбеди поновно успостављање везе с 1. брдском дивизи-

зијом јужно од села Слатине. Процењујући ситуацију, командант совјетског 64. стрељачког корпуса генерал-мајор Иван Кондратович Кравцов је наредио да 52. стрељачка дивизија, уз помоћ делова 45. дивизије Народноослободилачке војске, затвори све путеве југоисточно и југозападно од села Лубнице и не дозволи пробој непријатеља с тога правца, а да 19. стрељачка, такође у садејству са деловима 45. дивизије Народноослободилачке војске и Зајечарског партизанског одреда, део снага остави за ликвидацију окруженог гарнизона, а с осталим деловима продужи на запад и прошири фронт спољашњег обруча. Међутим, ујутро 7. октобра ситуација код Зајечара нагло се изменила када је пред град стигао предњи одред покретне групе 3. украјинског фронта — 62. самостални мотоциклистички батаљон, ојачан с три извиђачке чете. Овај одред је, уз јаку артиљеријску припрему и плотуне »каћуша«, заједно са деловима 19. гардијске стрељачке дивизије и Зајечарским партизанским одредом, извршио напад на град. Око 3 часа и 30 минута 8. октобра, после јаких уличних борби, две немачке борбене групе су прешле у пробој у правцу Звездана и Лубнице. Док је прва група, наишавши на заседу коју су образовале две батерије совјетског 90. артиљеријског пука, била уништена, друга се пробила кроз обруч и у селу Лубници изненадила одељак санитетског центра 52. стрељачке дивизије и том приликом зверски убила 20 тешких рањеника и три борца из обезбеђења центра. Преостале рањенике и медицинско особље спасли су делови 45. дивизије Народноослободилачке војске који су управо стигли у помоћ. После тога, ова група је избила у рејон села Планинице, али је и она убрзо уништена заједничким нападом 32. стрељачког и 595. ловачког противтенковског пука 19. стрељачке дивизије, две артиљеријске батерије 52, стре-

љачке дивизије совјетског 64. стрељачког корпуса и делова 45. дивизије Народноослободилачке војске.

За све време борби око Зајечара јединице 45. дивизије Народноослободилачке војске и партизански одреди с тог терена активно су дејствовали дуж путева Зајечар—Књажевац и Зајечар—Параћин, спречавајући маневар, ојачавање и снабдевање непријатеља.⁴⁸ Особито успешне нападе на немачке колоне у покрету оне су извршиле 1. октобра код села Звездана,⁴⁹ 2. октобра код села Минићева,⁵⁰ 4. октобра код села Кривог Вира, 6. окторба код села Плажнице и код села Илина итд. Јединице 45. дивизије дејствовале су и ка Зајечару, Лубници и Књажевцу, уз помоћ делова совјетског 64. стрељачког корпуса који су водили борбе око ових места. Одбили су и покушај немачких снага да се од Књажевца пробију до Вратарнице и угрозе леви бок совјетске 52. стрељачке дивизије, која је дејствовала у том рејону. Истовремено је 24. српска бригада ове дивизије, у рејону Параћина, водила борбе против остатака четничког Зајечарског и Иванковачког корпуса. Том приликом четници су заробили више од 50 њених бораца и на најсвирепији начин поубијали. Дирнут тим покољем, народ је после ослобођења у селима Мирловцу и Бошњаку подигао споменик погубљеним борцима 24. српске бригаде.

У ноћи измeђу 7. и 8. октобра, општим нападом снага 64. стрељачког корпуса, предњих делова 4. гардијског механизованог корпуса, који су у међувремену пристигли, и јединица 45. дивизије Народноослободилачке војске и Зајечарског партизанског одреда, ослобођен је Зајечар. Неколико комплетних немачких јединица потпуно је уништено: само су се неке мање јединице и групе уз велике губитке, пробиле из обруча и код села Планинице и Бољевца спојиле с осталим снагама ојачаног 14.

СС брдског ловачког пука и Фишерове борбене групе. У борбама за ослобођење Зајечара погинуло је око 1.500 и заробљено 1.600 немачких војника и официра, а запленио је 12 минобацача, шест топова, осам оклопних транспората, 86 аутомобила и други ратни материјал.

После ослобођења Зајечара, 19. и 52. гардијска стрељачка дивизија 64. стрељачког корпуса Црвене армије и 45. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске започеле су потискивање непријатеља преко Бољевца према Параћину. Део снага 45. дивизије и јединице совјетског 1. гардијског утврђеног рејона добили су задатак да ослободе Књажевац и продуже напад ка Нишу, а 73. гардијска стрељачка дивизија је преко села Слатине упућена за јединицама 68. стрељачког корпуса, према Морави.

Форсирање Велике Мораве

Док су се на крилима пробоја совјетске 57. армије, у рејону Доњег Милановца, Клокочевца, Дели Јована, Зајечара и Бољевца водиле жестоке борбе, командант 57. армије генерал Гаген је одлучио да се 68. стрељачки корпус, најкасније до 10. октобра, развијајући дејства ка западу, пробије путем Бор—Петровац. Планом је било предвиђено да одмах иза стрељачких јединица крену брзопокретне јединице 4. гардијског механизованог корпуса, самоходна артиљерија и резерве одређене за напад на београдском правцу. Да би се овај задатак извршио, главне снаге 68. стрељачког корпуса биле су прегруписане са десног на лево крило: 93. и 113. стрељачка дивизија су се из рејона Штубика ноћу уочи 5. октобра помериле на простор Бор—Слатина—Бела Река и у свануће су кренуле на запад, ка Великој Морави.

Шестог октобра је 93. стрељачка дивизија стигла у

Жагубицу, где су је срдечно дочекале и поздравиле снаге 23. дивизије Народноослободилачке војске, одборници нове народне власти, позадински војни органи и велика маса народа. Истовремено су делови 223. стрељачке дивизије, надирући из правца планине Кучаја преко села Троглан Баре, ушли у Сењско-ресавски рударски басен и приближили се Деспотовцу и Ћуприји обезбеђујући леви бок 68. стрељачког корпуса од евентуалног удара с југа. Идућег дана је предњи одред 93. стрељачке дивизије избио у рејон села Ждрела, приближивши се долини Велике Мораве. У насталу брешу у непријатељском систему одбране убачена је 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада, ојачана пуком самоходне артиљерије, ловачким противтенковским пуком и пуком гардијских минобацача. са задатком да до краја дана 8. октобра избије у рејон Марковца, Гложана, Дубља, Свилајнца, на том простору овлада саобраћајним раскрсницама и спречи долазак непријатељских ојачања с југа и запада. Бригада је 8. октобра у 16 часова ослободила Свилајнац, да би ноћу уочи 10. октобра, заједно са деловима 113. стрељачке дивизије, железничко-друмским мостом на Морави, прешла реку и овлада мостобраном између села Марковца и Лапова. У то време је у Петровац стигла и 93. стрељачка дивизија 68. стрељачког корпуса а њен предњи одред, са деловима 53. мотоциклистичког пука 5. гардијске моторизоване бригаде, преко Жабара, стигао је у рејон села Доње Ливадице и избио на Велику Мораву. Извиђањем је утврђено да је мост преко Мораве, на путу Петровац—Велика Плана, читав, али да је миниран и да га непријатељ добро брани. На тај мост и пут Немци су иолагали велике наде, јер су планирали да туда, на леву обалу Мораве, извуку своје јединице (Корпусну групу генерала Штетнера и друге делове) које су одступале из источне Србије, из-

водс маневрисање резервама које су се налазиле у долини Мораве и врше снабдевање трупа. За случај опасности мост је припремљен за рушење. Наступајуће совјетске јединице требало је да га заузму целог, а не оштећеног. За тај задатак, командант 93. стрељачке дивизије пуковник С. В. Саличев је формирао из састава 266. стрељачког пука, јуришни одред јачине стрељачког вода, два митраљеза и вод понтоњера. Поред тога, од људства извиђачког одреда 4. гардијског механизованог корпуса, у који је улазио 62. самостални мотоциклистички батаљон пристигао од Зајечара, образована је јуришна група. Подршку напада ове групе требало је да обезбеди митраљези из оклопних транспортера, тешки митраљези и пушкомитраљези.

Под јаком, убитачном, митраљеском ватром непријатеља, јуришни одред и јуришна група су кренули ка мосту. Они су, претрчавајући или пузећи, стигли до моста, а затим претрчали на супротну обалу. Док су стрелци, уз помоћ митраљеске ватре, ломили отпор немачких обезбеђујућих снага, једна група одважних црвеноармејаца: старији водник Камењух, млађи водник Поруженко, војници Леновецки, Криморенко и други, трагала је за експлозивним пуњењима и из њих водила упаљаче с детонатором и бикфордовим штапином. У току јуриша је рањени начелник инжињерије 266. стрељачког пука совјетске 93. дивизије И. П. Лисков, који је руководио одредом, приметио да је непријатељ већ запалио штапин крајњих пуњења на левој обали. С експлозијом се могло рачунати само на секунде. Положај је био крмичан и није се смело оклевати. Свака секунда је приближавала катастрофу и смрт црвеноармејаца који су се налазили на мосту. У таквој ситуацији, не базирајући се на смртну опасност, Лисков и његови војници су се бацили у воду и кренули према тим пуњењима. У последњем тренутку

су успели да прекину штапин који је догоревао и да из 350 килограма експлозивног пуњгња ишчупају активирани упаљаче. Тако је први део задатка био извршен и спречено је дизање моста у ваздух. Остало је да се одбаце непријатељске снаге које су штитиле мост са западне обале. И тај задатак успешно су извршили стрелци, извиђачи и инжењерци. Јуришајући под заштитом димне завесе, они су, после кратке борбе, избацили непријатеља из бункера и ровова и отпочели борбу за проширење мостобрана, с којег су пребачени делови 93. стрељачке дивизије и 5. самосталне гардијске моторизоване стрељачке бригаде одмах продужили наступање и после краће борбе, ослободили Велику Плану. Овде су совјетске јединице заплениле велика складишта намирница, борбених потреба, погонског горива и материјала.

Заузимањем мостобрана код Свилајнца и Велике Планае начета је непријатељска одбрана у долини Велике Мораве и омогућено успостављање чврсте и јединствене везе с јединицама 1. армијске групе Народноослободилачке војске на левој обали Мораве. Пошто су јединице Црвене армије имале у својим рукама ове прелазе и мостове на Морави, као и више насељених места, створени су услови за наступање брзих јединица ка Београду, а 113. стрељачке дивизије према Крагујевцу.

Одступање немачких снага са гробена Дели Јована

Док су на правцу главног удара совјетске снаге, уз помоћ јединица Народноослободилачке војске, успеле да избију на Велику Мораву и делом да је пређу, дотле су на десном крилу пробоја, код Доњег Милановца, код Клокочевца и на планинском гробену Дели Јована, Немци и даље одолевали непрестаним и снажним нападима совјетског 75. стрељачког корпуса и јединица 23. м 25.

дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске. Тежиште дејстава је умерено према селу Горњанима и планинском превоју Врата (између Великог и Малог крша), куда су немачке снаге покушале продрети на југозапад према Жагубици или на север, преко села Влаола, Јасикова и Лескова, ка Мајданпеку. Немци су тражили најслабије место у распореду противника за пробој ка долини Велике Мораве. Правац Клокочевац—Мајданпек—Кучево није могао да прими масу од преко 20.000 војника затечених на простору Мироча и Дели Јована. Зато су Немци форсирали и пробој у правцу Жагубице и даље ка Петровцу. Деветог октобра су јединице 75. стрељачког корпуса, уз помоћ Дунавске ратне флотиле и делова 25. дивизије Народноослободилачке војске, на јуриш ослободиле Доњи Милановац, који су бранили 1. батаљон 2. пука дивизије »Бранденбург« и делови белогардејског Руског заштитног корпуса, а 7. српска бригада 23. дивизије Народноослободилачке војске, у садејству са деловима совјетске 113. стрељачке дивизије, сломила је непријатеља у селу Глоговици и очистила део јужних падина Дели Јована. У наставку напада делова 23. дивизије Народноослободилачке војске на гребен Дели Јована, јединице немачке 1. брдске дивизије, водећи заштитничке борбе,⁵¹ почеле су повлачење ка Вратима. Потиснувши слабије делове 7. и 9. српске бригаде 23. дивизије и 18. и 19. српске бригаде 25. дивизије, ове немачке снаге су се извукле на камените литице гребена Велики крш—Мали крш, а затим пробиле кроз узани пролаз Врата ка Жагубици у намери да се дочепају пута Бор—Петровац и ублаже своју критичну ситуацију. Међутим, како су се овим друмом већ кретале јединице совјетског 68. стрељачког корпуса и 5. самосталне гардијске моторизоване стрељачке бригаде., непријатељ је одустао од намере да се пробије овим правцем, иако се

био пробио на свега око 3 километра од овог пута. Жестоке борбе, уз обострано велике губитке, настављене су и на правцу Мајданпека, којим су се у збијеним гомилама и незадрживо пробијали део снага 1. брдске дивизије и друге немачке јединице. Под притиском делова 25. ударне дивизије и 113. стрељачке дивизије, чија су дејства била веома усклађена, и потиснуте с путева у беспутне планине, изгубивши много возила и тешких оруђа, оне су принуђене да се повуку из Рудне Главе и да поседну нов запречни положај Букова глава—Краку шукури, око 10 километара западно, с циљем да зауставе напад и да омогуће извлачење својих снага ка Мајданпеку, како би се спасло што се још спасти могло. На овај правац су се пребацили и делови 1. брдске дивизије који су покушали продор ка Жагубици, тако да је од 10. октобра овде било тежиште борби. Сада је задатак 1. брдске дивизије био да, из покрета за одвајање од снага совјетског 75. стрељачког корпуса и 14. корпуса Народноослободилачке војске, нападне десни бок 68. стрељачког корпуса Црвене армије основним правцем Кучево—Петровац и, уз помоћ немачких снага из Крагујевца, Тополе и Београда, ликвидира мостобране совјетских јединица код Мојковца и Велике Плане, а затим уз прихват 117. ловачке дивизије, 92. моторизоване бригаде и делова дивизије »Бранденбург«, образује нов положај на западној обали Велике Мораве. Осигуране јаким побочницама и заштитницама, немачке снаге су се 10. октобра пробиле у рејон Мајданпека и сутрадан наставиле извлачење ка Кучеву, стално нападане од делова совјетског 75. стрељачког корпуса и бригада 25. дивизије Народноослободилачке војске. У међувремену је 23. дивизија Народноослободилачке војске извучене из борби и по наређењу Врховног штаба, упућена ка Београду, правцем преко Жагубице, Петровца, Смедеревске Паланке.

Ослобођење Књажевца, Бољевца и Сврљига

Тих дана су настављене борбе и против немачких колона које су, с простора Зајечара, одступале према Нишу и Параћину. Ради брже ликвидације немачког отпора на простору Ниша, у правцу Књажевца су упућене две совјетске колоне: једна од Зајечара, заједно са Сврљишким партизанским одредом, а друга из рејона Бољевца, заједно с Бољевачким партизанским одредом. Овим колонама су се прикључиле и јединице 23. српске бригаде 45. дивизије Народноослободилачке војске. Први гардијски утврђени рејон Црвене армије, под командом генерал-мајора Никитина, добио је задатак да што пре заузме Књажевац, чија је посада ојачана једним батаљоном 13. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«⁵² и да избије на линију Вратарница—Мариновац—Дреновац—Књажевац како би спречио цолазак непријатељских снага у долину Тимока са запада и југа. Пред вече 9. октобра јединице совјетског 1. гардијског утврђеног рејона и 45. дивизије Народноослободилачке војске избиле су на прилазе Књажевцу. Совјетски 9. и 10. самостални митраљеско-артиљеријски батаљон стигли су у село Зуничу и састали се са 23. српском бригадом и Сврљишким партизанским одредом. Када је утврђено стање непријатељске одбране, дошло се до закључка да фронтални напад може довести до великих губитака и успорити темпо напада, па је решено да се окружи град и изврши комбиновани напад из неколико праваца.

Пошто је састављен заједнички план борбе, јединице су у ноћи између 9. и 10. октобра кренуле у окружење града и до сванућа заузеле полазне положаје за напад. Ангажован је и Посадни батаљон тек формиране Команде места у селу Козељу. Делови 45. дивизије, Свр-

љишки партизански одред и једна чета совјетског 9. самосталног митраљеско-артиљеријског батаљона прекинули су пут Ниш—Књажевац и тако непријатељу онемогућили долазак нових појачања.

У 5 часова и 30 минута, после кратког артиљеријског ватреног налета, почео је напад. Под заштитом магале и добро користећи земљиште, делови 23. српске бригаде нападали су са западне и јужне стране, а јединице 9. и 10. самосталног митраљеско-артиљеријског батаљона Црвене армије, под командом гардијског капетана Јеременка и гардијског мајора Хистнија, са севера и истока. Немци су из бетоиских бункера, ровова и утврђених зграда пружали огорчен отпор, прелазећи и у противнападе. Око 11 часова прве јединице су продрле у град. У крајње жестоким уличним борбама, које су се често претварале у борбе прса у прса, отпор Немаца је савладан у 18 часова, када је град потпуно ослобођен. Књажевачки гарнизон је потпуно уништен. Непријатељ је имао око 700 погинулих, а заробљено је више од 100 војника и заплеђено 49 артиљеријских оруђа, 11 путничких и 93 теретна аутомобила, велика количина оружја и муниције. У борби се нарочито истакла 23. српска бригада. Она се, у најкритичнијем тренутку, као лавина и с узвицима »Ура!« сручила на непријатеља који је покушао да се извуче из града ка Нишу. Примерно држање у борби показала је и послуга једног совјетског артиљеријског оруђа. На њу је јуришало 15 немачких војника. Послуга је примила удар и у краткој борби уништила непријатеља. Том приликом се нарочито истакао командир артиљеријске батерије поручник Колчев, који се налазио на ватреном положају тог оруђа. На њега је налетео немачки официр, а Колчев у свом пиштољу више није имао метака. Тада је са зем-

ље подигао немачки шлем и њиме разбио главу немачком официру.

Још док је трајала борба, маса сељака из околних села, нарочито омладина Грезне, Глоговца, Балановца, Булиновца и Васиља. с музиком и транспарентима, у свечаним оделима, кретала се према граду носећи богате поклоне ослободиоцима.

Док су вођене борбе за ослобођење Књажевца, 19. и 52. стрељачка дивизија совјетског 64. стрељачког корпуса, садејствујући са 20. српском бригадом 45. дивизије Народноослободилачке војске, потискивале су делове немачке Фишерове и Гротове борбене групе и ојачаног 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије према западу и ослободиле Бољевац. Том приликом је само 20. српска бригада заробила око 300 немачких војника.

Сутрадан, 11. октобра, настављене су жестоке борбе јужно од Књажевца и западно од Бољевца. Знатне снаге Фишерове борбене групе и 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије из села Лукова (на путу Бољевац—Параћин) изводиле су противнапад на линију село Горун—Дебела коса и, после оштре борбе, овладале тим положајем, али су совјетске јединице и делови 45. дивизије пред мрак повратили изгубљене положаје, а затим напали непријатеља у Лукову. Идућег дана, избачени из Лукова, Немци су се преко села Кривога Вира повукли ка Параћину. Настављајући наступање ка Морави, јединице 20. српске бригаде и 45. дивизије потискивале су слабије делове немачке 7. СС дивизије и избиле на линију Тићевац—Ражањ, где су успоставиле везу са деловима 2. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске који су већ били пресекли пут Ниш—Сталаћ у долини Јужне Мораве. У рејон Ражања избила је и совјетска 52. стрељачка дивизија, којом је командовао генерал-мајор Леонид Михаилович Миљајев, и пресекла пут Алексинац—Ражањ,, док

је 24. српска бригада 45. дивизије између Добрујевца и Катуна прекинула пут Ниш—Алексинач. Јединице совјетске 19. стрељачке дивизије су достигле рејон Делиграда и Вукашиновца. Искористивши то, снаге ове дивизије и 24. српске бригаде 45. дивизије, одбацивши 7. СС пионирски батаљон, ослободиле су Алексинач, док су 23. српска бригада 45. дивизије и Сврљишки партизански одред, уз садејство совјетског 1. гардијског утврђеног рејона, протерали 3. батаљон 13. брдског ловачког пука 7. СС дивизије и ослободили Сврљиг, а затим наставили дејства у правцу Ниша.

Разбијање главне немачке одбране у појасу наступања совјетске 57. армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске, ослобођење источне Србије и образовање мостобрана на левој обали Велике Мораве омогућили су увођење покретне групе 3. украјинског фронта Црвене армије у дејства на београдском правцу. Ова група — састава: 4. гардијски механизовани корпус, ојачан 22. противавионском артиљеријском дивизијом, 42. ловачком противтенковском бригадом, 230. хаубичким артиљеријским пуком, 58. гардијским пуком реактивних минобацача («каћуша»), 140. минобацачким пуком и 218. инжињеријско-пионирским батаљоном и подржан из ваздуха од 9. мешовитог ваздухоиловног корпуса совјетске 17. ваздухопловне армије — главнином снага је ноћу уочи 9. октобра прошла кроз ослобођени Зајечар са задатком да до краја дана 10. октобра избије у полазни рејон Петровац—Табановац—Ждрело и развије успех 57. армије на београдском правцу. Маршрута од Зајечара до Велике Мораве била је веома тешка. Само на деоници пута од Зајечара до Брестовачке Бање било је седам срушених мостова, од којих три на Црном Тимоку. Највећим делом, пут је водио стрмим планинским падинама, с много оштрих кри-

вина. Пролазни део пута није био шири од 3 до 4 метра, а етрмина успона и падина је достигала 10, 15 и више степени. Кретање је било могуће само у једном правцу, а често се морало скретати с главног пута.

За два дана напорног марша, без одмора и спавања, ове јединице, с ојачањима, прешле су пут од Зајечара и 10. октобра избиле у долину Велике Мораве. Темпу наступања 4. механизованог корпуса умногоме је допринела помоћ коју су му указивали месно становништво, органи народне власти, јединице 23. и 45. дивизије Народноослободилачке војске и војнопозадинске и партизанске јединице. Само из села Гамзиграда и Метовнице око 700 мушкараца и жена помогло је деловима совјетске 11. самосталне инжињеријско-пионирске бригаде из резерве Главне команде, која је била одговорна за поправку пута и мостова, да за свега неколико часова скупе и положи на дно Црног Тимока, на прилазе и излазни пут више од 100 кубних метара камења и велику количину грађе и шљунка.

Избијањем делова 3. украјинског фронта Црвене армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске у долину Велике и Јужне Мораве завршене су жестоке борбе за коначно ослобођење источне Србије. Непријатељ је држао још само Кучево и Пожаревац. Тиме је практично одлучена и судбина Београда. Штаб генерала Артура Милера, који је непосредно руководио операцијама немачких снага у источној Србији, од 13. октобра није имао везу с претпостављеним командантом Армијске групе »Србија« генералом Фелбером и изгубио је

контролу над својим јединицама, растуреним од Ниша до Смедерева и Пожаревца.

Четрнаести корпус Народноослободилачке војске, који се налазио на главном правцу дејстава 3. украјинског фронта Црвене армије, као и на тежишту одбране немачких трупа, јако попуњен прилично високим процентом младих, неискусних бораца, извршио је постављени задатак. Омогућен је релативно лак пролаз совјетских трупа кроз источну Србију, нарочито од Зајечара према Петровцу на Млави. Иако слабо одевени и обувени, изложени кишовитом времену, борци су одушевљено ишли из борбе у борбу и све ратне напоре и лишавања стрпљиво и самопрегорно подносили. Тако, на пример, борци 14. српске бригаде уопште нису имали шињела, а око 50% њих није имало ни читаву обућу. Тај број се непрестано повећавао. Поред тога, због честих и форсираних покрета, непрестаних борби и удаљености насељених места, исхрана је била врло слаба, а снабдевање отежано и нередовно; врло ретко се кувала храна. Због тога су многи борци оболели.

Захваљујући, у првом реду, непрестаној активности јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске, снабдевање немачких трупа у источној Србији било је веома отежано. Пuteви дотура и евакуације Петровац—Жагубица—Бор—Зајечар и Пожаревац—Кучево—Неготин били су порушени. Због тога су немачке снаге биле упућене само на снабдевање ваздушним путем, али је и оно било сасвим недовољно услед недостатка транспортних авиона. »Прва брдска дивизија води већ 4 дана огорчену одбрамбену борбу, не примајући снабдевање« — каже се, поред осталог, у једном радиограму команданту 1. брдске дивизије, упућеном 7. октобра команданту корпуса Милеру. »Уколико потрају борбе у досадашњем обиму, муниције ће бити за два до три дана, а затим ће ди-

визија остати без муниције. Тада се неће моћи бранити од непријатеља и поред храбрости коју испољава. Последице ће бити пробој северног фронта дивизије, продор непријатеља до Мораве и губитак великих количина ратне опреме. Досадашње снабдевање муницијом ваздушним путем није довољно и не покрива ни потребе за одбрану од једног јединог напада«. ⁵³ Недостатак погонског горива отежавао је покрет и маневар јединица. Посебну тешкоћу је представљало извлачење војника рањених у борбама у источној Србији, јер су биле »највеће потешкоће у евакуацији из рејона око дунавске петље због великих губитака до којих је тамо дошло и зато што су банде прекинуле пут за дотур«. ⁵⁴ Поред тога, свако кретање немачких јединица дању успешно је спречавано и нанадима совјетске авијације.

Извршење овог задатка било је, поред осталог, олакшано и тиме што су и 1. армијска група и 13. корпус Народноослободилачке војске успешно извршавали своје задатке: непријатељ није био у могућности да упути значајније резерве на овај војишни простор, тако да су се снаге 14. корпуса могле претежно оријентисати на непосредно садејство са совјетским трупама ради пробоја главног одбрамбеног појаса непријатеља.

За све време, то јест од 28. септембра до 10. октобра, совјетске групе и јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске везивале су главне снаге немачке Армијске групе »Србија«. Продревши на Велику Мораву, оне су непријатељске јединице пресекле на два дела. Испред центра и десног крила совјетске 57. армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске дејствовале су јако изнурене снаге Штетнерове⁵⁸ и Шнекенбургерове корпусне групе. У појасу наступања левокрилних јединица повлачиле су се остале групе Милерове корпусне групе. У рејону Крагујевца, Крајева и Чачка 34. армијски кор-

пус је припремао одбрану. Она је имала да обезбеди спајање Групе армија »Е«, која се повлачила из Грчке, с Армијском групом »Србија« у рејону Београда.

Иако су немачке снаге готово за све то време биле у обручу, који су стезале, с једне стране, јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске, и, са друге стране, трупе совјетске 57. армије, ипак није дошло до потпуног уништења немачке групације у источној Србији, али је она била знатно ослабљена. Уз то, не може се рећи да је морал немачких јединица у таквој ситуацији био слаб. Напротив, борбени елан им је био још увек добар: оне су се жилаво браниле. Попаливши део моторизације, оне су се, у мањим борбеним групама, лакше пробијале на запад. У тим борбама немачки војници су и даље вршили злочине какве су чинили три и по године рата у Југославији. Палили су села и убијали недужне становнике, а заробљене борце Народноослободилачке војске, партизане и црвеноармејце, стрељали. Што се тиче српских и руских квислиншких јединица и четника, они у тим борбама нису били значајни у оперативном погледу: њихов отпор је брзо и лако савладан. У то време четници су дејствовали више као помагачи, доушници и водичи немачких јединица. Из заседа, или на превару, сарадници окупатора су разоружавали и убијали борце Народноослободилачке војске. То исто су радили и с официрима, војницима и куририма Црвене армије. Поред тога, четници су хватали и одмах убијали недужне италијанске војнике који су, појединачно или у групама, бежали из немачког заробљеничког логора у Туприји и тражили јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије да им се прикључе ради борбе против немачких трупа.

У тим борбама дошло је до непосредног садејства јединица две савезничке армије: Црвене армије и На-

родноослободилачке војске Југославије. Иако није постојао заједнички операцијски план, остварено је најтешње садејство 14. корпуса Народноослободилачке војске и 3. украјинског фронта Црвене армије. У операцијама кроз источну Србију виши штабови Народноослободилачке војске и Црвене армије нису увек и довољно координирали свој рад, али је при заједничким нападима на поједина упоришта и положаје и уопште у борбама спонтано садејство између нижих штабова и јединица било врло развијено. Остваривано је непосредно између команданата на терену, по циљу, времену и објекту напада. У свим тим заједничким борбама против заједничког непријатеља јединице 3. украјинског фронта Црвене армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске имале су око 3.500 погинулих и 4.500 рањених.

Становништво ослобођених градова и села дочекивало је југословенске и совјетске трупе с огромним одушевљењем, настојећи да им из све снаге помогне у тешком ратном послу. У многим местима, на иницијативу народа, оснивана су превијалишта и болнице. Жене су доносиле крвете, ћебад, чаршаве, душеке, храну, поклоне и дежурале крај рањеника две савезничке армије. Погинуле у борби сахрањивали су свечано, с почастима. Брижно су китили њихове гробове цвећем. Често су на молбу мештана југословенски и совјетски војници сахрањивани у заједничку гробницу.

Ослобођење источне Србије имало је изузетан значај за даље јачање народноослободилачког покрета у целој Србији, за поуну и учвршћивање јединица 14. корпуса и, самим тим, за убрзање ослобођења Београда.

После ослобођења источне Србије главнина 14. корпуса Народноослободилачке војске је оријентисана ка Пожаревцу и Нишу, а 23. ударна дивизија у правцу Београда. Као основну ударну снагу у борби за Београд,

Црвена армија је убацила покретну групу 3. украјинског фронта, док се главнина 64. и 68. стрељачког корпуса упутила према Крушевцу и Крагујевцу, а главнина 75. стрељачког корпуса ка Пожаревцу и Смедереву, да штите бокове снага које су наносиле удар у правцу Београда. Према Крагујевцу и Крушевцу је упућена и по једна дивизија Народноослободилачке војске са истим задатком.

Велики утицај на успешан ток операција у источној Србији, а нарочито у великој окуци Дунава, испојили су левокрилни делови 46. армије из састава 2. украјинског фронта Црвене армије, којим је командовао маршал Совјетског Савеза Родион Јаковљевич Малиновски. Пошто је савладала планинске превоје и брдске путеве у Трансилванским Алпима, 46. армија, под командом генерала Шлемина, почетком октобра је започела офанзиву на територији Баната: 37. стрељачки корпус, уз садејство румунске 1. армије, на правцу Велика Кикинда—Сегедин, 31. гардијски стрељачки корпус на правцу Петровград (сада Зрењанин)—Суботица, 10. гардијски стрељачки корпус на правцу Вршац—Београд. Непријатељ је покушао да напад заустави на уским брдским прелазима и на речним препрекама, али није имао успеха.

Када су делови 2. украјинског фронта избили на југословенско-румунску границу, у Банату су, под командом Главног штаба Народноослободилачке војске за Војводину, дејствовали: 8. војвођанска бригада (командант Милан Корица и политички комесар мајор Владимир Бранковић), Ударни батаљон Банатскс оперативне зоне, 5. банатски, Панчевачки, Вршачки и Белоцрквански партизански одред. У то време ове јединице су чистиле села од непријатељских снага и нападале упоришта у позадини трупа немачке Шнекенбургерове корпусне групе, која је покушавала да одржи фронт испред совјетских трупа. Исто тако, оне су рушиле комуникације, а

нарочито железничке пруге Владимировац—Ковин и Вршац—Кикинда, ометајући уредно снабдевање непријатеља и маневар његових снага.

Одмах по преласку трупа совјетске 46. армије преко југословенско-румунске границе у Банат успостављена је тесна веза између совјетских јединица и снага Народноослободилачке војске, којима је на овом простору командовао Главни штаб Војводине. Ради усаглашавања питања о заједничким акцијама у Банату састали су се и договорили представници совјетских и југословенских јединица. Непосредно после тога почело је организовано садејство војвођанских јединица са трупама Црвене армије у ослобађању Баната и брзом потискивању немачких трупа према реци Тиси. Наступајући из Румуније преко Беле Цркве ка Панчеву и Београду, јединице 59. и 86. гардијске стрељачке дивизије 10. гардијског стрељачког корпуса совјетске 46. армије, уз садејство Вршачког, Белоцрквањског, Панчевачког партизанског одреда и Ударног батаљона банатске оперативне зоне Народноослободилачке војске, ослободиле су Белу Цркву 1. октобра, Вршац 2. октобра, Ковин 3. октобра, Панчево 6. октобра 1944. године и избиле на Дунав. Јединице 4. и 34. гардијске стрељачке дивизије 31. гардијског стрељачког корпуса Црвене армије, уз садејство 8. војвођанске бригаде Народноослободилачке војске и 5. банатског партизанског одреда, пошто су одбациле немачке трупе 3. октобра су ослободиле Петровград, а затим избиле на Тису. До 8. октобра Банат је потпуно ослобођен. У тим борбама погинуло је или је рањено око 1.400 бораца Народноослободилачке војске и 569 припадника Црвене армије. Тиме је немачка одбрана Београда била угрожена са североистока. Јединице 10. гардијског стрељачког корпуса, под командом генерал-потпуковника Рубањука, избиле су на Дунав источно и североисточно од Београда,, на

фронту од око 40 километара, одбацивши делове генерала Шнекенбургера на супротну обалу, а затим су, до 10. октобра, снаге 109. стрељачке дивизије овог корпуса и 12. војвођанске бригаде Народноослободилачке војске (командант Душан Дороњски и политички комесар мајор Лаза Мишковић) форсирале Дунав код Београда и овладале мостобраном у рејону Великог Села и Ритопека, створивши тиме могућност за удар према Београду с истока.

У Вршац је из Крајове одмах дошао врховни командант маршал Тито, као и Команда 3. украјинског фронта Црвене армије с маршалом Толбухином на челу, да би што ближе били Београду и руководили операцијом за његово ослобођење. Тито се сместио са својим сарадницима у зграду у улици Ђурђа Смедеревца број 9. Кућа је била власништво Петера Крауса, Немца фолксдојчера, вршачког виноградара и произвођача вина. Због сарадње с хитлеровцима Краус је с породицом побегао пре ослобођења града. Ту је Тито примио војно-политичко руководство народноослободилачког покрета Војводине (Косту Нађа, Јована Веселинова, Ису Јовановића и др.), упознао их с појединостима разговора са Стаљином у Москви, помоћи у наоружању из СССР-а и поставио им задатке у вези с ослобођењем Војводине.